

Titel: »Theologica. Ældre«

Citation: "»Theologica. Ældre«", i *Søren Kierkegaards Skrifter, Bd. K27*, udg. af Niels Jørgen Cappelørn; Joakim Garff; Johnny Kondrup; Tonny Aagaard Olesen; Steen Tullberg, Søren Kierkegaard Forskningscenteret 2011 . Onlineudgave fra Søren Kierkegaards Skrifter: <https://tekster.kb.dk/text/sks-p48-kom-root.pdf> (tilgået 12. juli 2024)

Anvendt udgave: Søren Kierkegaards Skrifter, Bd. K27

Ophavsret: Materialet er dedikeret til public domain. Husk dog altid at kreditere ophavsmanden.
[Læs CC0-erklæringen](#)

◀ **Theologica. Ældre** : se tekstredagørelsen, s. 177.

I trykt udgave: Bind 27 side 93 linje 1

◀ **En stræng Prædestinations Lære** : Den dogmatiske lære om prædestination, forudbestemmelse, der op gennem kirkens historie har antaget forskellige former, hævder, at Gud (fra evighed af el. efter syndefaldet) i sit nådevalg har forudbestemt hvert enkelt menneske enten til frelse (evig salighed) el. til fortabelse (evig fordømmelse). Som begrundelse anføres flere steder i NT, ikke mindst Rom 8,28-30 og Ef 1,5, som har det gr. *verbum προορίζειν* (*proorízein*, forudbestemme, fastsætte, i den lat. oversættelse *Vulgata* gengivet med *prædestinare*). Læren om prædestination, som føres tilbage til Origenes (111,3), har fået sin særlige dogmatiske prægning og udformning af Augustin (4.-5. årh.) og senere af den schweiziske reformator Jean Calvin (16. årh.). Sin strenge udformning af prædestinationslæren fremsatte Calvin i den 2. stærkt forøgede udg. af hans reformatoriske hovedværk *Institutio Christianae religionis* (Undervisning i den kristne religion) fra 1539 [1536] (jf. ktl. 455-456, en udg. fra 1834-35). Gud udstyrede Adam med en fri vilje til at vælge mellem godt og ondt; når Adam faldt og valgte det onde, skyldtes det Guds forudbestemmelse, men Adams fald skyldtes dog ham selv, for Gud kan aldrig være årsag til synd. Og således med ethvert menneske efter Adam: Det kan ikke synde imod Guds vilje; synder det, er det Guds vilje, men Gud befaler aldrig, at det skal synde. Ethvert menneskes liv er således på forhånd fastlagt af Gud, og det kan kun viljeløst følge hans vilje. Sml. § 66 i SKs gengivelse af H.N. Clausens »Dogmatiske Forelæsninger« i Not1:8, fra 1833-34, i SKS 19, 69f.

I trykt udgave: Bind 27 side 93 linje 3

◀ **Manichæerne ... System sætter 2 Væsener** : sigter til den synkretistiske sekt manikæismen, der med sit stærkt dualistiske syn på verden hævder, at verden er et resultat af en mytologisk-kosmologisk kamp ml. et godt og et ondt princip, opfattet materielt som lys og mørke, personligt som et guddommeligt og et dæmonisk væsen. Manikæismen, der blev stiftet af perseren Mani (o. 216-76), har i sig optaget elementer fra de gamle persiske og babyloniske religioner, fra kristendommen og buddhismen samt fra gnosticisismen.

I trykt udgave: Bind 27 side 93 linje 4

◀ **det absolute Naadevalg** : sigter til den dogmatiske opfattelse, at Gud allerede fra evighed af har udvalgt nogle til nåde, dvs. til evig salighed, modsat dem, der forkastes til evig fordømmelse, jf. læren om prædestination (93,3).

I trykt udgave: Bind 27 side 93 linje 10

◀ **hos Jøderne ... Particularisme i sin allerstærkeste Form** : sigter til den jødiske opfattelse, at Gud har udvalgt alene det jødiske folk som sit folk, hvorfors det indtager en både national og religiøs særstatus; om Guds pagtslutning med Israels folk som sit udvalgte folk, jf. 2 Mos 19 og 24. If. 2 Mos 33,12-19 skyldes det Guds frie nåde, at han begunstiger Israels folk frem for alle andre folk på jorden.

I trykt udgave: Bind 27 side 93 linje 11

◀ **grændsede til Fetischismus (cfr Schleiermacher)** : henviser formentlig til § 8, stk. 4, i Fr. Schleiermacher *Der christliche Glaube nach den Grundsätzen der evangelischen Kirche im Zusammenhange dargestellt*, 2. omarbejdede udg., Berlin 1830-31 [1821-22] (jf. ktl. 258, en 3. udg. fra 1835) (forkortet *Der christliche Glaube*); bd. 1, s. 52: »Das Judenthum zeigt durch die Beschränkung der Liebe des Jehovah auf den Abrahamitischen Stamm noch eine Verwandtschaft mit dem Fetischismus«. – **Schleiermacher**: Friedrich Daniel Ernst Schleiermacher (1768-1834), ty. reformert teolog, filosof og klassisk filolog; fra 1796 reformert præst ved sygehuset Charité i Berlin, fra 1804 ekstraordinær prof. i Halle, fra 1809 reformert præst ved Dreifaltighedskirke i Berlin og fra 1810 tillige prof. i teologi ved det nyoprettede universitet i Berlin.

I trykt udgave: Bind 27 side 93 linje 13

◀ **Christendommens universelle Tendents** : se fx missionsbefalingen i Matt 28,18-20, hvor Jesus befaler sine disciple, at de skal gøre 'alle folkeslag' til hans disciple.

I trykt udgave: Bind 27 side 93 linje 14

◀ **Exempler paa en saadan Misfornøielse ... Acta** : se fx beretningen i ApG 15 om apostelmødet i Jerusalem, der kom i stand pga. en strid mellem hedningekristne (kristne af hedensk herkomst) og jødekristne (kristne af jødisk herkomst), der krævede, at de hedningekristne skulle omskæres og pålægges at overholde Moseloven, altså leve som jøder. På mødet blev striden søgt bilagt med udformningen af et dekret, hvori det alene kræves, at de hedningekristne skal holde sig fra afgudsofferkød, fra blod af kvalte dyr og fra utugt. Se også ApG 21,17-26. – **Acta**: lat., gerninger, gængs forkortelse for Acta Apostolorum, Apostlenes Gerninger.

I trykt udgave: Bind 27 side 93 linje 15

◀ **Jødechristnene** : 93,15.

I trykt udgave: Bind 27 side 93 linje 17

◀ **først mente de jo, at man skulde lade sig omskjære** : 93,15. Se også Gal 2,1-10.

I trykt udgave: Bind 27 side 93 linje 18

◀ **Jødechristnene maatte have nogle Forrettigheder** : hentyder måske til, at de ledende skikkelser i den kristne menighed i Jerusalem var jødekristerne, se fx Gal 2,2, hvor Paulus skriver, at han i Jerusalem forelagde det evangelium, han prædikede, »særskilt for de ansete«; og 2,9, hvor Paulus skriver, at Jakob, Jesu bror, og Kefas el. apostlen Peter samt apostlen Johannes »anses for at være søjler«. Se også 2. bog, kap. 1 »Om Apostlenes Virksomhed efter Christi Himmelfart«, i *Kirkens Historie gennem de tre første Aarhundreder af Eusebius*, overs. af C.H. Muus, Kbh. 1832, ktl. U 37, s. 58f., hvor det om tiden efter Stefanus' stening fortælles: »Paa samme Tid skal Jerusalems Bispestoel for første Gang være bleven besat med *Jacob*, som kaldes *Herrens Broder*, fordi han var en Søn af *Joseph*, der gaaer for *Herrens Fader* (...). Det var den samme *Jacob*, som af de Gamle for sin strenge Dyds Skyld ogsaa kaldes den *Retfærdige*. 'Peter, Jacob og Johannes,' siger *Clemens* af Alexandrien, 'bleve vel samtligen udmærkede af *Herren*; men, uden indbyrdes at tvistes om Forrangen, valgte de efter hans Himmelfart *Jacob* den *Retfærdige* til Biskop i Jerusalem.'«

I trykt udgave: Bind 27 side 93 linje 20

◀ **Hedninge-Christne** : 93,15.

I trykt udgave: Bind 27 side 93 linje 22

◀ **modificeredes deres Particularisme** : hentyder formentlig til, at de hedningekristne modificerede den jødiske opfattelse, at Gud alene har udvalgt det jødiske folk til salighed og givet det landet Israel, og overførte den til en reduktiv kristen lære om et særligt nådevalg, if. hvilken Kristus er død for dem, som udelukkende er bestemt til el. på forhånd udvalgt til salighed. Sml. Rom 11,11-24, hvor Paulus i sin tale om jødernes fald og hedningernes frelse sammenligner jøderne med et ægte og de hedningekristne med et vildt oliventræ. Efter at han om det ægte træ har hævdet: »Er roden hellig, er grenene det også«, v. 16, siger han til de hedningekristne, v. 17-24: »Men når nogle af grenene blev brækket af, og du, som er en gren af et vildt oliventræ, er blevet podet ind blandt grenene og også får af saften fra det ægte træes rod, så skal du ikke hovere over de andre grene; og hvis du gør det, så husk på, at det ikke er dig, der bærer roden, men roden, der bærer dig. Du vil måske sige: Der blev brækket grene af, for at jeg kunne blive podet ind. Javel, de blev brækket af på grund af vantro, men det skyldes troen, at du fik din plads. Vær ikke overmodig, men frygt! For når Gud ikke skånede de naturlige grene, vil han heller ikke skåne dig. Dér ser du Guds godhed og strengthed: hans strengthed imod dem, der faldt, hans godhed imod dig, hvis du bliver ved hans godhed; ellers bliver du også hugget af. Men også de andre vil blive podet ind, hvis de ikke bliver ved i deres vantro. For Gud har magt til at pode dem ind igen. For når du blev hugget af fra et vildt oliventræ, som du af naturen hørte til, og mod naturens orden blev podet ind på et ædelt oliventræ, hvor meget snarere vil så ikke de ægte grene blive podet ind på deres eget træ.«

I trykt udgave: Bind 27 side 93 linje 24

◀ **de antog dog ... nogle enkelte udmærkede fremfor andre** : sigter måske især til apostlene, men også til Paulus, der opfattede sig som »Kristi Jesu tjener, kaldet til apostel«, Rom 1,1.

I trykt udgave: Bind 27 side 93 linje 28

◀ **Prædestination** : 93,3.

I trykt udgave: Bind 27 side 93 linje 31

◀ **vistnok** : givetvis, helt sikkert.

I trykt udgave: Bind 27 side 93 linje 32

◀ **opkommen for at sætte Frihed og Guds Almagt etc. i Forbindelse** : Hvad der sigtes til, er ikke identificeret. Jf. dog følgende udtalelse af Ph. Melancthon, som citeres i SKs gengivelse af H.N. Clausens »Dogmatiske Forelæsninger« i Not1:8, fra 1833-34, i SKS 19, 68f.m: »quandoquidem omnia, quæ eveniunt, necessario juxta prædestinationem divinam eveniunt, nulla est voluntatis nostræ libertas« (lat., »da alt, som sker, jo sker med nødvendighed som følge af den guddommelige forudbestemmelse, er vores viljes frihed ikke til«. Citat fra »Respon.« (»Responsum«, »Svar«) i afsnittet »De hominis viribus adeoque de libero arbitrio« (»Om de menneskelige kræfter eller rettere om den frie vilje«) i *Loci theologici* (Teologiske grundbegreber). Jf. *Philippi Melancthonis Loci theologici ad fidem editionis primæ MDXXI*, udg. af J.C.W.

Augusti, Leipzig 1821, s. 12. – **opkommen:** opstået. – **Guds Almagt:** se fx kap. 1, »Om Gud og hans Egenskaber«, afsnit 3, § 3: »*Gud er almægtig*, og kan gjøre alt, hvad han vil, uden Møie. Men han gjør ikkun [alene] det, som er viist og godt, fordi han ikke vil andet, end det allene«, i *Lærebog i den Evangelisk-christelige Religion, indrettet til Brug i de danske Skoler* (af N.E. Balle og C.B. Bastholm, gerne omtalt som *Balles Lærebog*), Kbh. 1824 [1791], ktl. 183, s. 13.

I trykt udgave: Bind 27 side 93 linje 32

◀ **cfr nedenfor** : jf. Papir 51:3, i SKS 27, 94.

I trykt udgave: Bind 27 side 94 linje 4

◀ **ἄφεσις τῶν παραπτωμάτων** : gr., frit citat fra Ef 1,7: »τὴν ἄφεσιν τῶν παραπτωμάτων« (»Syndernes Forladelse« (NT-1819)).

I trykt udgave: Bind 27 side 94 linje 5

◀ **Dette Udtryk bruges bestandig hvor der handles om Retfærdiggjørelse** : Hvis der sigtes til NT, kan der være tænkt på steder som ApG 13,38-39, hvor Paulus siger: »Saa være det Eder vitterligt, I Mænd, Brødre! at ved ham [Kristus] kundgjøres Eder Syndernes Forladelse [ἄφεσις ἁμαρτιῶν]; og fra Alt, hvorfra I ikke kunde werde retfærdiggjorte ved Mose Lov, retfærdiggjøres ved denne [Kristus] Hver, som troer« (NT-1819). Samt Rom 5,15-21 og 2 Kor 5,17-21.

I trykt udgave: Bind 27 side 94 linje 5

◀ **Det er** : det vil sige.

I trykt udgave: Bind 27 side 94 linje 7

◀ **cfr ovenfor** : jf. Papir 51:1, i SKS 27, 93f.

I trykt udgave: Bind 27 side 94 linje 12

◀ **hvorledes Prædestinationslæren er opkommen** : 93,3 og 93,31. – **opkommen:** opstået.

I trykt udgave: Bind 27 side 94 linje 12

◀ **Guds Verdens-Styrelse** : sml. kap. 2, andet afsnit, »Hvad Skriften lærer om Guds Forsyn og de skabte Tings Opholdelse«, § 3: »*Gud, som er Verdens Herre og Regent, bestyrer med Viisdom og Godhed, hvadsomhelst der skeer i Verden, saa at baade det Gode og det Onde faaer et saadant Udfald, som han finder tienligst [mest formålstjenligt, gavnligst]«*, og § 5: »*Hvad der møder os i Livet, enten det er sørgeligt eller glædeligt, bliver os tilskikket af Gud i de bedste Hensigter, saa at vi altid have Aarsag til at være fornøiede med hans Regiering og Bestyrelse«*, i *Balles Lærebog* (93,32), s. 23 og s. 24f.

I trykt udgave: Bind 27 side 94 linje 18

◀ **opløse** : klare, løse.

I trykt udgave: Bind 27 side 94 linje 19

◀ **Prædestinations-Theorien** : 93,3.

I trykt udgave: Bind 27 side 94 linje 24

◀ **vil let indlyse** : vil være let at indse.

I trykt udgave: Bind 27 side 94 linje 25

◀ **ret** ivrigt: virkelig.

I trykt udgave: Bind 27 side 94 linje 29

◀ **at Guds Indretning ... i Guds Forudvidenhed ... Menneskene en virkelig Frihed** : sml. følgende passager i § 120,4 i Fr. Schleiermacher *Der christliche Glaube* (93,13) bd. 2, s. 302: »Denn wenn der vorhergesehene Glaube den göttlichen Rathschluß bestimmt, im Gegensatz gegen ein Bestimmtein desselben durch das freie göttliche Wohlgefallen: so ist fast die Folgerung nicht abzuweisen, daß der Glaube auch unabhängig von einer göttlichen Einwirkung in dem freien Willen des Menschen begründet ist; und dieser pelagianische Schein [98,17] ist durch alle künstlichen Klauseln nicht so entfernt worden, daß die Formel noch einen bestimmten Gehalt behielt.« Og videre, s. 302f.: »Die andere Formel, daß ein göttliches Wohlgefallen den Einen heranziehe und den Andern zurücklasse (...) erscheint nur zu leicht als ein

ausdrückliches Begünstigen des Einen und Zurücksetzen des Andern, und zwar so als müsse auf diesen Anfang das Ende folgen, die Zwischenglieder möchten nun sein welche sie wollten«. – **Guds Forudvidenhed:** sml. kap. 1, tredje afsnit, »Hvad Skriften lærer om Guds Væsen og Egenskaber«, § 4: »Gud er alvidende, og kiender [ved] paa eengang, hvadsomhelst der er skeet, eller nu skeer, eller skal skee i al Eftertiden. Vore hemmeligste Tanker ere ikke skjulte for ham«, i *Balles Lærebog* (93,32), s. 13f.

I trykt udgave: Bind 27 side 95 linje 2

◀ **Opdagelse som i Astronomien Copernicus** : sigter til den polske astronom Nicolaus Copernicus (Mikolaj Kopernik) (1473-1543), der – som den første i nyere tid – formulerede det heliocentriske verdensbillede (hvor solen er placeret i universets midte, mens planeterne og dermed også jorden cirkulerer omkring den) i modsætning til middelalderens geocentriske verdensbillede (hvor jorden er placeret i universets midte, mens planeterne og derunder også solen cirkulerer omkring den).

I trykt udgave: Bind 27 side 95 linje 13

◀ **opdagede, at Gud ikke var den, der forandrede sig** : sigter til den rationalistisk dogmatiske opfattelse af Gud som uforanderlig, sml. Papir 56 og Papir 87, i SKS 27, 97 og 111.

I trykt udgave: Bind 27 side 95 linje 14

◀ **Prædestinationslæren** : 93,3.

I trykt udgave: Bind 27 side 95 linje 19

◀ **Fichtes Identitets Lære er ogsaa et Exempel** : sigter til J.G. Fichtes »Wissenschaftslehre«, der undersøger grundlaget for al vores viden, erkendelse og fornuft, og if. hvilken 'jeget' er udgangspunktet for det filosofiske system. Videnskabslærens første princip er den aktivitet el. handling, hvorved 'jeget' bliver identisk med sig selv og vidende om sig selv ('jeg' = 'jeg'). Dernæst følger princippet om det handlende subjekt, der sætter el. frembringer et 'ikke-jeg' (objekt); og ud fra modsætningen ml. 'jeg' og 'ikke-jeg' kan man udlede alle de begreber, som kendetegner vores erkendelse af virkeligheden. – **Fichtes:** Johann Gottlieb Fichte (1762-1814), ty. filosof; 1794-99 prof. i filosofi ved universitetet i Jena; anklagedes i 1799 for ateisme og måtte forlade Jena, fra 1810 prof. i filosofi ved det nyoprettede universitet i Berlin.

I trykt udgave: Bind 27 side 95 linje 24

◀ **Inspiration ... Apostlenes Virksomhed ... forfattede det N. T.** : hentyder til den dogmatiske lære om, at ethvert af de bibelske skrifter er »indblæst« ('inspireret') af Gud, hvorfor Bibelen, Den hellige Skrift, er Guds åbenbarede og ufejlbarlige ord og derfor udgør den højeste autoritet for kirkens tro og lære. I den dogmatiske tradition skelner man mellem to aspekter af Bibelens inspiration: Den blev skrevet af mænd, der var i en tilstand af inspiration, dvs. under Helligåndens indflydelse og ledelse; el. den blev skrevet af mænd, som Helligånden dels tilskyndede til at nedskrive åbenbaringen, dels 'indgød' ('inspirerede'), hvad og hvordan de skulle skrive. Jf. fx § 37 »Inspiration des N. T.« i K.G. Bretschneider *Handbuch der Dogmatik der evangelisch-lutherischen Kirche*, 3. udg., bd. 1-2, Leipzig 1828 [1814] (jf. ktl. 437-438, en 4. udg. fra 1838) (forkortet *Handbuch der Dogmatik*); bd. 1, s. 291-301. Den dogmatiske lære om Bibelens guddommelige inspiration bygges på 2 Tim 3,16: »Ethvert skrift er indblæst af Gud og nyttigt til undervisning, til bevis, til vejledning og til opdragelse«.

I trykt udgave: Bind 27 side 95 linje 27

◀ **det, man anfører: d. H. Aands Meddelelse** : hentyder formentlig til de mange steder i NT, hvor der er tale om at få el. modtage Helligånden, få Helligånden udgydt over sig el. blive fyldt af Helligånden, se fx Luk 1,15.41.67; Joh 20,22; ApG 2,4.33.38; 4,8.31; 6,5; 7,55; 8,15-19; 9,17; 10,44.45.47; 11,24; 13,9.52; 15,8; 19,2.6; Rom 5,5; 8,15-16; 1 Thess 4,8; 2 Tim 1,14; Hebr 2,4; 6,4.

I trykt udgave: Bind 27 side 95 linje 30

◀ **Bliven over** : hentyder formentlig til de steder i NT, hvor der er tale om, at Helligånden er el. var over en, se fx Luk 2,25; ApG 1,8; 10,44.

I trykt udgave: Bind 27 side 95 linje 32

◀ **vi ikke kunne antage ... var istand til at opfatte Xstendommen rigtig** : hentyder til de steder i NT, hvor det fortælles, at disciplene ikke forstod, hvad Jesus lærte dem, og hvad der foregik, se fx Matt 16,9.11; Mark 4,13; 7,18; Joh 12,16; 13,7.28; 16,18; 20,9. Også i forbindelse med Jesu forudsigelse af sin lidelse og død, fortælles det om disciplene, at de ikke forstod, hvad Jesus sagde, se Luk 9,45, »det var skjult for dem, så de ikke kunne fatte det, og de var bange for at spørge ham om dette ord«; sml. Mark 9,32 og Luk 18,34. I Matt 16,22-23 fortælles det, at apostlen Peter protesterede mod forudsigelsen, hvilket fik Jesus til at

irettesætte ham og sige til ham: »Vig bag mig, Satan! Du vil bringe mig til fald. For du vil ikke, hvad Gud vil, men hvad mennesker vil.« – **kunne**: kan.

I trykt udgave: Bind 27 side 95 linje 35

◀ **den catholske Theorie om Pavens Ufeilbarhed** : sigter til den katolske dogmatiske opfattelse, at de dogmer, der er udtalt af paven 'ex cathedra' (dvs. fra (Peters) lærestol) er ufejlbarlige.

I trykt udgave: Bind 27 side 96 linje 7

◀ **X** : Kristus.

I trykt udgave: Bind 27 side 96 linje 16

◀ **sit venia verbo** : lat., med forlov at sige; undskyld udtrykket!

I trykt udgave: Bind 27 side 96 linje 18

◀ **Muhameds**: Muhamed ibn Abdallah ibn Abdel-Muttalib (o. 570-632), arab. profet og feltherre, grundlægger af muhamedanismen el. islam. Han blev født i Mekka, hvor han modtog åbenbaringer; herfra flygtede han til Medina i 622, fra hvilket år muslimerne (arab., 'de troende') regner deres tidsregnings begyndelse.

I trykt udgave: Bind 27 side 96 linje 19

◀ **hans Daab** : se beretningen i Matt 3,13-17 om Jesus, der bliver døbt af Johannes Døber i Jordanfloden.

I trykt udgave: Bind 27 side 96 linje 28

◀ **hans Opstandelse** : se beretningen i Matt 28,1-7 om Jesu opstandelse.

I trykt udgave: Bind 27 side 96 linje 29

◀ **urgere** : fremhæve, betone, uddybe.

I trykt udgave: Bind 27 side 96 linje 31

◀ **Prædikelse** : forkyndelse (i prædikener).

I trykt udgave: Bind 27 side 96 linje 31

◀ **de, som mene, at Chr: ... sendt for at meddele ... en fuldkommen Sædelære** : hentyder formentlig til oplysningstidens liberale teologi, fx som den kom til udtryk hos G.E. Lessing og I. Kant.

I trykt udgave: Bind 27 side 96 linje 34

◀ **1 Cor. 5, 7** : hvor Paulus skriver: »Derfor udrenser den gamle Suurdei, at I kunne [kan] være en ny Dei, ligesom I ere usyrede; thi ogsaa for os er vort Paaske-Lam slagtet, Christus« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 27 side 96 linje 36

◀ **Eph: 5, 2** : hvor Paulus skriver: »omgaaes i Kierlighed, ligesom og [også] Christus elskede os, og gav sig selv hen for os til en Gave, et Slagtoffer, Gud til en velbehagelig Lugt« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 27 side 96 linje 36

◀ **Rom. 3, 25** : hvor Paulus skriver: »hvilken [Christus Jesus] Gud haver fremstillet til en Forsoning formedelst Troen paa hans Blod; for at vise sin Retfærdighed ved de forhen begangne Synders Forladelse i Guds Langmodighed« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 27 side 96 linje 36

◀ **Catholikerne ... de dog ville være istand til at opfylde Loven** : En kilde er ikke identificeret. – de (...) **ville**: vil.

I trykt udgave: Bind 27 side 97 linje 1

◀ **hiin Leven, som han indskjærper (Mth: 5.)** : henviser til det første kap. af Jesu bjergprædiken i Matt 5-7. I kap. 5, der indledes med 'saligprisningerne', taler Jesus om at være jordens salt og verdens lys, om sit eget forhold til 'loven' og til 'profeterne', om vrede, om ægteskabsbrud, om skilsmisse, om at sværge, om gengældelse og om at elske sine fjender.

I trykt udgave: Bind 27 side 97 linje 3

◀ **conditio sine qua non** : lat., egl. 'betingelse, uden hvilken ikke', dvs. en ufravigelig el. nødvendig betingelse; opr. et gl. rom. retsudtryk.

I trykt udgave: Bind 27 side 97 linje 4

◀ **Det hedder i ... Gud er uforanderlig (kjærlig) ... Chr: Fremtræden ... en Declaration herom** : se fx § 41 i tredje hovedafdeling, »Christelig Soterologi«, i SKs gengivelse af H.N. Clausens »Dogmatiske Forelæsninger« i Not1:7, fra 1833-34, i SKS 19, 38, hvor det hedder: »I det N. T. omtales en evig Raadslutning grundet i Guds uforanderlige kjærlige Villie som den egl. Grund til Chr. Sendelse.« Endvidere, at i NT »siges Chr: udseet til dette Embede fra Evighed, og at han i Tidens Fylde er sendt«. Og sluttelig: »Denne gudd. Beslutning har sin Grund alene i Guds Kjærlighed«.

I trykt udgave: Bind 27 side 97 linje 8

◀ **vindicere** : hævde, sikre.

I trykt udgave: Bind 27 side 97 linje 14

◀ **Betydenhed** : betydning, vigtighed.

I trykt udgave: Bind 27 side 97 linje 14

◀ de (...) **kunne**: kan.

I trykt udgave: Bind 27 side 97 linje 15

◀ **Stenen, der blev lagt for Christi Grav** : hentyder til beretningen i Matt 27,57-61 om Jesu gravlæggelse, hvor det fortælles, at Josef af Arimatæa »væltede en stor sten for indgangen til graven«, v. 60, efter at have lagt Jesu legeme i den nye grav, som han havde ladet udhugge i klippen til sig selv.

I trykt udgave: Bind 27 side 97 linje 22

◀ **de Vises Steen** : spiller på talemåden 'At søge de vises sten' (om fx at finde den rette løsning af livets opgave), el. talemåden 'Han vil finde de vises sten', begge anført i E. Mau *Dansk Ordsprogs-Skat* bd. 1-2, Kbh. 1879; bd. 2, s. 357; sml. også formen 'Hvem har fundet de vises sten?' optegnet som nr. 2564 i N.F.S. Grundtvig *Danske Ordsprog og Mundheld*, Kbh. 1845, ktl. 1549, s. 98.

I trykt udgave: Bind 27 side 97 linje 23

◀ **dens Fravæltelse** : hentyder til beretningen dels i Mark 16,1-8, dels i Matt 28,1-7 om Jesu opstandelse. I Mark 16,3-4 fortælles det, at de tre kvinder, herunder Jesu mor, der søndag morgen var på vej ud til Jesu grav, »sagde til hinanden: 'Hvem skal vi få til at vælte stenen fra indgangen til graven?' Men da de så derhen, opdagede de, at stenen var væltet fra. For den var meget stor.« I Matt 28,2 fortælles det, at mens to kvinder var på vej ud til graven, da skete det, at »der kom et kraftigt jordskælv. For Herrens engel steg ned fra himlen og trådte hen og væltede stenen fra og satte sig på den.«

I trykt udgave: Bind 27 side 97 linje 23

◀ **Pharisæerne** : hentyder formentlig til beretningen i Matt 28,11-15 om ypperstepræsterne, der sammen med de ældste besluttede at bestikke gravvagterne til at udsprede det rygte, at det var Jesu disciple, der om natten havde stjålet hans legeme, mens vagterne sov. – **Pharisæerne**: Farisæerne udgjorde en af de mest indflydelsesrige bevægelser i den antikke jødedom i hellenistisk-rom. tid, dvs. fra o. 100 f.Kr. til Jerusalems ødelæggelse i 70 e.Kr. De lagde vægt på en nøje overholdelse af Moseloven, herunder også det kompleks af renhedsforskrifter, der angik præsteskabet; ud fra Moseloven skabte de en omfattende mundtlig tradition for udlægning af dens bud, kaldet 'fædrenes' el. 'de gamles overlevering'. De troede desuden på de dødes opstandelse til dom og på mellemvæsner, engle. Deres antal på Jesu tid skal have været o. 6.000.

I trykt udgave: Bind 27 side 97 linje 24

◀ **vistnok** : givetvis, helt sikkert.

I trykt udgave: Bind 27 side 97 linje 29

◀ **hedder i d. N. T., at den, som ikke troer skal straffes** : Hvad der hentydes til, er ikke identificeret. Se dog Mark 16,16, hvor Jesus siger: »Hvo [den] som troer og bliver døbt, skal blive salig; men hvo som ikke troer, skal blive fordømt« (NT-1819). Se også Joh 3,18, og især Joh 3,36, hvor Jesus siger: »Hvo som troer på Sønnen, haver et evigt Liv; men hvo som ikke troer Sønnen, skal ikke see Livet, men Guds Vrede bliver over

ham« (NT-1819). Se endelig Jud 5.

I trykt udgave: Bind 27 side 97 linje 32

◀ **For det første har Protestanterne ... den hele msklige Natur var uduelig ... omskabes** : hentyder formentlig til art. 2 »Om Arvesynden« i det første lutherske bekendelsesskrift *Confessio Augustana* (1530), hvor det hedder: »Illegemaade lære de [reformatorerne], at efter Adams Fald alle Mennesker, som naturlig fødes, undfanges og fødes i Synden; det er: at de alle fra Moders Liv af ere fulde af ond Lyst og Tilbøielighed, og kunne [kan] ikke af Naturen have nogen sand Guds frygt eller nogen sand Troe til Gud, og at denne medfødte Syge eller oprindelige Brøst er i Sandhed Synd, hvilken fordømmer og paafører ogsaa nu den evige Død saa mange, som ikke formedelst [ved] Daaben ved den Hellige Aand vorde gjenfødte. / De fordømme *Pelagianerne* og andre, som nægte, at denne oprindelige Brøst er *Synd*, og for at forkrænke Christi Værdskylds [fortjenestes] og Velgjerningers Ære, paastaae, at Mennesket ved sin Fornufts egne Kræfter kan vorde retfærdiggjort for Gud«, *Den rette uforandrede Augsburske Troesbekjendelse med sammes, af Ph. Melanchthon forfattede, Apologie*, overs. af A.G. Rudelbach, Kbh. 1825, ktl. 386 (forkortet *Den Augsburske Troesbekjendelse med sammes Apologie*), s. 46f. – **vistnok**: rigtignok, sandt nok.

I trykt udgave: Bind 27 side 98 linje 5

◀ **synes Dr. Möhler ... »det guddommelige Kald ... Kræfter hos Msk.«** : henvisning til og citat fra »*Symbolik eller Fremstilling af de dogmatiske Modsætninger* imellem Katholikerne og Protestanterne efter deres offentlige Bekendelsesskrifter. / Af / Dr. J. A. Möhler, / Professor i det katolske theologiske Fakultet i Tübingen. / 1832« (en da. overs. af dele af Möhlers *Symbolik, oder Darstellung der dogmatischen Gegensätze der Katholiken und Protestanten, nach ihren öffentlichen Bekenntnißschriften*, Mainz 1832) i *Tidsskrift for udenlandsk theologisk Litteratur*, udg. af H.N. Clausen og M.H. Hohlenberg, bd. 2, hefte 1, Kbh. 1834, s. 107-208; s. 137. SK skriver 'Msk.' for 'ham', 'Chr.' for 'Christi', 'udv.' for 'udvortes', 'Ev.' for 'Evangeliets', 'indv.' for 'indvortes', 'hellig' for 'hellige' og 'Msk.' for 'Mennesket'. SK udelader fortsættelsen: »som mere eller mindre er faldet i en sædelig Dødssøvn, og tilskynder det til at forbinde sig med Kraften fra oven, for at vinde en ganske modsat Livserfaring, og at fornye Samfundet med Gud (forekommende Naade).« SK abonnerede på tidsskriftet fra dets stiftelse i 1833 (if. de subskribentlister, der anføres af udgiverne indtil 1840), jf. ktl. U 29. – **Möhler**: Johann Adam Möhler (1796-1838), ty. katolsk teolog og præst; fra 1826 ekstraordinær og fra 1828 ordinær prof. i kirkehistorie ved det katolske theologiske fakultet i Tübingen. – **Clausens**: 105,23. – **Hohlenbergs**: Matthias Hagen Hohlenberg (1797-1845) da. teolog; dr. phil. et theol., fra 1827 ekstraordinær og fra 1831 ordinær prof. i teologi (GT) ved Københavns Universitet.

I trykt udgave: Bind 27 side 98 linje 8

◀ **Pelagianisme** : den lære, som skyldes Pelagius, en munk af britisk herkomst, der virkede o. 400 som asketisk vækkelsesprædikant i Rom, hvorfra han o. 410 drog til Afrika, men snart derefter til Palæstina, hvor han i 418 forsvandt ud af historien. Han benægtede læren om arvesynden (syndens forplantelse) og hævdede viljens frihed til at leve et syndfrit liv efter Guds vilje. Han opfattede synd som en handling og ikke som en tilstand; ethvert menneske fødes lige så godt og ufordærvet som det menneske, Adam, Gud oprindeligt skabte. Skønt Pelagius var af den opfattelse, at mennesket selv kan udvirke sin frelse, afviste han dog ikke tanken om Guds nåde; den kommer især mennesket i møde gennem Kristus, som ved sit lysende eksempel opflammer mennesket til at bryde med syndens vanedannende magt og til at efterfølge ham. Pelagius' lære blev fordømt af to nordafrikanske synoder i 416 og 418 (på Augustins foranledning) og af et edikt udstedt af den vestrom. kejser i 419; den gr. kirkes biskopper tilsluttede sig dog ikke fordømmelsen.

I trykt udgave: Bind 27 side 98 linje 17

◀ **det synes Möhler ... ikke at ville indrømme** : hentyder formentlig til den da. oversættelse af J.A. Möhlers *Symbolik* i *Tidsskrift for udenlandsk theologisk Litteratur* bd. 2 (98,8), s. 146f., hvor Möhler skriver: »Herved er endnu at bemærke, at den Beskyldning, som Tilhængerne af den her fremsatte lutherske Forestillingsmaade saa uafsladelig gjøre imod den katolske Lære, at denne nemlig er pelagiansk, just ved hiin finder sin Forklaring. Vel opdager man overalt en (...) forsætlig Forvanskning af den katolske Lære, og Melanchthon overgaaer heri endog Luther; ogsaa havde Mangel paa grundig historisk Dannelse umiskjendelig Andeel i hiin Beskyldning, hvilket især bliver ret tydeligt, naar Thomisterne kaldes Pelagianere, ja naar overhovedet Luthers Forestillingsmaade om Forholdet imellem Natur og Naade fremstilles saaledes, som om den indeholdt den gammel-katolske Modsætning til den pelagianske Forestillingsmaade, da der dog *aldrig*, selv ikke af Augustin, lærtes, at det religiøs-sædelige Anlæg ved Arvesynden var blevet Mennesket berøvet (...). Det katolske Dogma, at der ogsaa hos det faldne Menneske endnu ere religiøs-sædelige Kræfter tilstede, Kræfter, der i og for sig ikke just altid synde, og som ogsaa maae anvendes ved Gjenfødselen, gav Anledning til at forstaae disses Virksomhed, hvorpaa der ved denne maatte gjøres Regning, som den naturlige Overgang til Naaden, og det saaledes, at man meente, at den bedstmulige Anvendelse af dem efter vor Lære bevirkede (fortjente) Naaden. En saadan Forestilling vilde vistnok [rigtignok] være pelagiansk, og ikke Christus, men Mennesket vilde fortjene Naaden, eller rettere, Naaden vilde høre op at være Naade. For nu at undgaae saadanne Forvildelser, antog Reformatorerne, at

Mennesket aldeles ikke er istand til at udrette Noget, og først i Gjenfødselen selv faaer hine Evner tilbage, der kunne [kan] være virksomme i og for Guds Rige. Men den høiere og fine Betydning af det katholske Dogma, der meget omhyggeligen holder Natur og Naade ude fra hinanden, undgik deres Opmærksomhed: lad det Endelige endog efter bedste Evne udvide sig til alle Sider, det i sig selv Uendelige naaer det ikke; lad Naturen endog troligen udfolde alle sine Kræfter, den bliver dog ikke ved sig selv og af sig selv forklaret til det Overnaturlige, det Menneskelige bliver ikke ved nogen Kraftanvendelse af sig selv guddommeligt; der vilde blive et evigt Svælg imellem dem, dersom det ikke udfyldtes ved Naaden; det Guddommelige maa blive menneskeligt, dersom det Menneskelige skal blive guddommeligt.«

I trykt udgave: Bind 27 side 98 linje 18

◀ **Forsaavidt som Catholikerne fordre ... ikke den langt dybere Betydning** : henviser til den da. oversættelse af dele af J.A. Möhlers *Symbolik* i *Tidsskrift for udenlandsk theologisk Litteratur* bd. 2 (98,8), s. 182f., hvor Möhler om det protestantiske dogme om den retfærdiggørende tro skriver, at det udelukker »saavel de før, som de efter Omvendelsen til Christus udførte Gjerninger, og desforuden ogsaa det hellige Sindelag og hellige Følelser, naar det tillægger Troen den alene saliggjørende Kraft, en Lære, der i Forbigaaende sagt, end ikke har den *allermindste Grund* i den hellige Skrift. Paa en saadan Modsætning imellem Tro, Kjærlighed og Gjerninger *har Paulus ikke engang tænkt*, og Jakob har ligefrem modsagt den.« Og videre om den katolske lære om de gode gerninger skriver Möhler: »Ved gode Gjerninger forstaaer den katholske Kirke det i Christus retfærdiggjorte Menneskes hele sædelige Handlen og Liden, eller Frugterne af det helliggjorte Sind, af den troende Kjærlighed (...). Da den nævnte Kirke hos den, der virkelig er gjenfødt af Aanden, erkjender en virkelig Friggjørelse fra Synden, en i Sandhed helliggjort og Gud velbehagelig Aands- og Villiesretning, saa følger deraf nødvendigen, at den paastaaer Muligheden og Virkeligheden af i Sandhed gode Gjerninger, og dermed ogsaa deres Fortjenstlighed. Ogsaa er det i Sammenhæng hermed indlysende, at den kan og maa fordre Opfyldelsen af Moralloven.« - **Pauli Udvikling af Msk. Forhold til Loven:** se fx Rom 3,19-20, hvor Paulus skriver: »Og vi ved, at alt, hvad loven siger, taler den til dem, der er under loven, for at hver mund skal lukkes og hele verden stå strafskyldig over for Gud. For af lovgjeringer bliver intet menneske retfærdigt over for ham; det, der kommer ved loven, er jo syndserkendelse.«

I trykt udgave: Bind 27 side 98 linje 22

◀ **træde op** : optræde, fremtræder.

I trykt udgave: Bind 27 side 98 linje 27

◀ **Udv:** : udvortes.

I trykt udgave: Bind 27 side 98 linje 28

◀ **Ideen til Hedningernes Fordømmelse** : sml. »Om Hedningernes Fordømmelse« i slutningen af § 64 i SKs gengivelse af H.N. Clausens »Dogmatiske Forelæsninger« i Not1:8, fra 1833-34, i SKS 19, 68.

I trykt udgave: Bind 27 side 98 linje 33

◀ **denne Sætnings Forsvarere** : sml. § 88 »Anhang von der Seligkeit des Nichtchristen« i K. Hase *Hutterus redivivus oder Dogmatik der evangelisch-lutherischen Kirche. Ein dogmatisches Repertorium für Studierende*, 2. forbedrede udg., Leipzig 1833 [1829] (jf. ktl. 581, en 4. udg. fra 1839) (forkortet *Hutterus redivivus oder Dogmatik*), s. 250f.: »Da die Heiden durch die Erbs. [Erbsünde] gänzl.[ich] verdorben sind, daher nicht unpassend von AUGTN. [Augustin] ihre Tugenden glänzende Laster genannt werden, in Xto [Christo] aber allein die Rettung gegeben ist: so scheint hierdurch ihre ewige Verdammnis ausgesprochen. (...) Es muss (...) für eine augustinische Überspannung gehalten werden, wenn die L. [Lehre] vom alleinigen Heile durch Xtum auf eine Weise ausgesprochen wurde, dass die Heiden dadurch vom Heile ausgeschlossen wurden«. I en hertil knyttet note, s. 251, oplyses det, at siden Augustin er antagelsen af 'hedningenes fordømmelse' forudsat, og at den fx er udtalt i *Catechismus major D. Martini Lutheri* (lat., Dr. Martin Luthers store Katekismus, også kendt som *Deutsch Katechismus* (1529)), 2. del, 66 (forklaringen til den tredje artikel i Den apostolske Trosbekendelse): »Denn was außer der Christenheit ist, es seien Heiden, Türken, Jüden oder falsche Christen und Heuchler, ob sie gleich nur einen wahrhaftigen Gott gläuben und anbeten, so wissen sie doch nicht, was [dvs. wie] er gegen ihn gesinnet ist, können sich auch keiner Liebe noch Guts zu ihm versehen, darümb sie in ewigem Zorn und Verdammnis bleiben« (*Die Bekenntnisschriften der evangelisch-lutherischen Kirche. Herausgegeben im Gedenkjahr der Augsburgischen Konfession 1930*, 11. udg. [ty./lat.], Göttingen 1992 (forkortet *Die Bekenntnisschriften der evangelisch-lutherischen Kirche*), s. 661).

I trykt udgave: Bind 27 side 99 linje 1

◀ **Muhameds:** 96,19.

I trykt udgave: Bind 27 side 99 linje 7

◀ **Moses** : den centrale figur i 2-5 Mos, førte på Guds befaling israelitterne ud af Egypten til Det forjættede Land, formidlede på Sinaj Guds åbenbaring til og pagtslutning med det israelitiske folk og viderebragte en række love og forordninger, herunder de ti bud fra Gud til folket.

I trykt udgave: Bind 27 side 99 linje 10

◀ **Magnetiserede** : hypnotiserede.

I trykt udgave: Bind 27 side 99 linje 14

◀ **som Tutti Frutti et Sted bemærker (3 B.)** : sigter til følgende passage i nr. II »Aus meinen Zetteltöpfen. Dritte Ziehung« i *Tutti Frutti. Aus den Papieren des Verstorbenen* [pseudonym for den ty. fyrste, forf. og landskabsarkitekt Hermann Ludwig Heinrich von Pückler-Muskau (1785-1871)], bd. 1-5, Stuttgart 1834; bd. 5, s. 202: »Um der Sache ganz auf den Grund zu kommen, sollte Herr Dr. Kerner eine Reise nach Constantinopel machen, und dort einmal eine Mahomedanerin in hellsehenden Zustand zu bringen suchen. Es möchte dann wohl 10 gegen 1 zu wetten seyn, daß in diesem Falle die Somnambüle, wie die ihr erscheinenden Türkengeister, den Koran und Muhammed als eben so infaillible und ausschließliche Mittel zur Seligkeit angeben würden, als sie Frau H. in der Bibel und Christus findet – das gesteigerte religiöse Gefühl, die innige Anbetung und Liebe zu Gott dagegen würden gewiß die nämlichen seyn.«

I trykt udgave: Bind 27 side 99 linje 18

◀ **den** troede: nemlig: den syge.

I trykt udgave: Bind 27 side 99 linje 23

◀ og **ville**: vil.

I trykt udgave: Bind 27 side 99 linje 31

◀ **Christendommens Perfectibilitet** : kristendommens evne til at udvikle sig, gøre fremskridt, blive fuldkommen, dens fuldkommengørelse. Sml. fx følgende note i § 46 i K. Hase *Hutterus redivivus oder Dogmatik* (99,1), s. 129: »eine object.[ive] Perfectib.[ilität] des Xthums selbst [wurde] behauptet als Vervollständigung (*consummatio*) oder Läuterung (*purgatio*) a) von Mystikern durch eine höhere übernat. [ürliche] Offnb. [Offenbarung] des Paraklet (...), b) von den RT [Rationalisten] durch die Vft. [Vernunft]. Nach *Lessing, Krug*: 'Perfect. diej.[enige] Beschaffenh.[eit] der geoffenb.[arten] Rel.[igion], vermöge welcher sie in sich selbst das Princip d. i. [das ist] die bestimmte Möglichk.[eit] einer steten, dem Zwecke ihres Urhebers u. ihrer Bekenner gemässen Fortbildung u. Entwicklung hat.' Das erste wird dadurch widerlegt, dass die Insp. [iration] aufgehört hat, das andre dadurch, dass sie vorhanden war, u. Gotteswerk nicht durch Menschenwerk reformirt werden kann.«

I trykt udgave: Bind 27 side 100 linje 1

◀ **x** : referer til Papir 68:1, i *SKS* 27, 101.

I trykt udgave: Bind 27 side 100 linje 8

◀ **Messiae Ankomst forkyndes i det gl.T** : hentyder fx til 2 Sam 7,12-13; Es 8,23-9,6; 11,1-10; Jer 23,5-6; og Mika 5,1-4. – **Messiae**: genitiv af Messias, gr. transskription af hebr. māšîah og aram. mešîha, svarende til gr. Christós, den salvede, heraf lat. Kristus.

I trykt udgave: Bind 27 side 100 linje 9

◀ **Chr: selv forkynder en Gjenkomst. (1 Cor: 11,26)** : 1 Kor 11,26, hvor Paulus – i forlængelse af den overlevering om nadverens indstiftelse, som han har modtaget fra Herren – skriver til korintherne: »For hver gang I spiser dette brød og drikker bægeret, forkynder I Herrens død, indtil han kommer.«

I trykt udgave: Bind 27 side 100 linje 10

◀ **Man taler ... Inspiration ... det nære Forhold Apostlene ... til X ... fremfor alle Andre** : sml. fx følgende passage i § 37 »Inspiration des N. T.« i K.G. Bretschneider *Handbuch der Dogmatik* (95,27) bd. 1, s. 296f.: »Es läßt sich aber erwarten, daß die Apostel, auch ohne Inspiration, die Lehre und Geschichte Jesu und der Offenbarung richtig darstellen konnten. Denn a) sie standen mit Jesu, während er lehrte, in der engsten Verbindung, begleiteten ihn überall, hörten ihn täglich lehren, und, weil er fast täglich andre Zuhörer hatte, dasselbe oft lehren. Dadurch wurden sie in den Stand gesetzt, seine Aussprüche, Lehren und Gleichnisse genau aufzufassen und nachher aufzuschreiben, auch wenn sie längeres Inhalts waren (...). Ferner b) wurden sie von Jesu besonders ausgewählt zu Verkündigern seiner Lehre, und deßhalb sorgfältig unterrichtet. Dieses gilt besonders von den Zwölfen (...), welche vorzugsweise *Apostel* Christi (d. i. Gesandte des Messias) heißen, und welche die Bestimmung hatten, theils Zeugen von Jesu Leben und Thaten zu seyn (...), theils seine

Religion weiter auszubreiten (...). Sie erhielten daher von Jesu, wie wir aus mehreren Beispielen sehen (z. B. Mark. 4, 10ff.), öfters nähere Aufschlüsse über seine Vorträge an das Volk. Endlich c) waren sie als Juden schon vorbereitet, die beiden Hauptlehren des Christenthums, von Einem Gott, und von der Erlösung, zu fassen und sich anzueignen, so wie auch das, was Jesus über die Zukunft nach dem Tode lehrte, sich an ihre frühern Vorstellungen anschloß.« – **Inspiration:** 95,27.

I trykt udgave: Bind 27 side 100 linje 13

◀ **mangehaande** : mange forskellige slags, mangfoldige.

I trykt udgave: Bind 27 side 100 linje 19

◀ **Jøderne (...) have fordret af Chr: ... bevise sin Guddommelighed** : hentyder fx til Matt 12,38-42; 16,1-4; 26,63; 27,40-43; Joh 2,18; 4,48; 6,14; 9,16; 10,36.

I trykt udgave: Bind 27 side 100 linje 23

◀ **Tilvær** : egl. 'det at være til', tilværelse.

I trykt udgave: Bind 27 side 100 linje 26

◀ **hans Tilværen og hans Gudværen er det samme** : hentyder til den dogmatiske lære om Kristi to naturer, at han er både sandt menneske og sand Gud, se fx art. 3 i det første lutherske bekendelsesskrift *Confessio Augustana* (1530), hvor det hedder: »Guds Søn haver antaget den menneskelige Natur i den rene Jomfrues Mariæ Liv, at de tvende Naturer, den guddommelige og den menneskelige, saaledes i een Person uadskillelig tilsammenføjede, ere een Christus, sand Gud og sandt Menneske, som er født af Jomfrue Maria«, *Den rette uforandrede Augsburgske Troesbekjendelse med sammes Apologie*, overs. af A.G. Rudelbach (98,5), s. 47 (*Die Bekenntnisschriften der evangelisch-lutherischen Kirche* (99,1), s. 54).

I trykt udgave: Bind 27 side 100 linje 27

◀ **Reflecteurer** : folk, der anstiller betragtninger.

I trykt udgave: Bind 27 side 101 linje 1

◀ **x** : referer til Papir 64:1, i *SKS* 27, 99.

I trykt udgave: Bind 27 side 101 linje 6

◀ **Paulus i Brevet til Galaterne ... (IV, 3) στοιχεια του κοσμου** : citat fra Gal 4,3: »στοιχεῖα τοῦ κόσμου«, gr. (verdens begyndelsesgrunde el. verdens magter), se *Novum Testamentum graece*, udg. af C.G. Knapp, bd. 1-2, 4. udg., Halle 1829 [1797], ktl. 14-15 (forkortet *Novum Testamentum graece*). Hele v. 3 lyder: »Saaledes stode og [også] vi, saalænge vi vare Børn, som Trælle under Verdens Børne-Lærdom [στοιχεῖα τοῦ κόσμου]« (NT-1819). – **Paulus**: den betydeligste skikkelse i den ældste kristendom. Født i Tarsus i Lilleasien; hellenistisk jøde; uddannet farisæer; deltog i forfølgelser af de jødiske landsmænd, der var kommet til tro på Jesus som Kristus. Oplevede o. 40 e.Kr. en kaldelse, hvor den opstandne Kristus viste sig for ham; forkyndte fra da af evangeliet om Kristus, især for ikke-jøder, og synes her at have været grundlæggeren af en mission, hvor der ikke samtidig fordredes overgang til jødedommen. Blev formentlig henrettet o. 65 under den rom. kejser Neros forfølgelser af de kristne efter Roms brand. Paulus er kendt på første hånd fra en række breve, skrevet i årene 51-55 og optaget i NT. De 13 breve, der i NT er overleveret under Paulus' navn, blev på SKs tid almindeligvis alle anset for ægte; i dag regnes normalt kun de syv eller ni for ægte, heriblandt Første Thessalonikerbrev, der er det ældste skrift i NT, samt Romerbrevet, de to Korintherbreve og Galaterbrevet. I de fire sidstnævnte breve fremtræder Paulus som en apostel, der hævder at have sit kald og dermed sin autoritet umiddelbart fra Gud og fra den opstandne Kristus. Apostlenes Gerninger, som er den anden store kilde til viden om Paulus, afspejler efter nutidens opfattelse en senere tids billede af hedningeapostlen.

I trykt udgave: Bind 27 side 101 linje 6

◀ **i N: T: ... at Mosaismen og Jødedommen var en gudd. Aabenbaring** : se fx Joh 9,29; ApG 7,2-53; Gal 3,19; og Hebr 8,5-6.

I trykt udgave: Bind 27 side 101 linje 11

◀ **hvo** : hvem.

I trykt udgave: Bind 27 side 101 linje 16

◀ **Loven blev givet for at forhindre Overtrædelser** : hentyder formentlig til Gal 3,19, hvor Paulus

skriver: »Hvad skal da Loven? Den blev føjet til for Overtrædelsers Skyld« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 27 side 101 linje 18

◀ **en pædagogos** : sigter til Gal 3,24, hvor Paulus skriver: »at Loven er vorden vor Tugtemester [παιδαγωγός, gr. (paidagēgós)] til Christum, at vi skulde blive retfærdiggjorte af Troen« (NT-1819), jf. *Novum Testamentum graece* (101,6).

I trykt udgave: Bind 27 side 101 linje 19

◀ **Gal. 3,21-23** : hvor Paulus skriver: »Er da Loven mod Guds Forjættelser? Det være langt fra! Thi var der given en Lov, som kunde levendegjøre, da erholdtes Retfærdighed virkeligen ved Loven. Men Skriften haver indsluttet Alt under Synd, at Forjættelsen ved Jesu Christi Tro skulde blive givet dem, som troe. Men førend Troen kom, bevogtedes vi, indsluttede, under Loven, til den Tro, som skulde aabenbares« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 27 side 101 linje 19

◀ **Grundtvigs Kirke-Theorie** : også kaldet N.F.S. Grundtvigs 'kirkelige anskuelse', if. hvilken det ikke er Bibelen, men 'det levende ord', dvs. Den apostolske Trosbekendelse ved dåben og indstiftelsesordene ved nadveren, som siden den apostolske tid igennem århundreder er blevet mundtligt overleveret og udtalt i den kristne menighed, der gør kirken til en 'kristelig' kirke og udgør kilden og normen for dens tro og lære. Denne anskuelse fremsatte Grundtvig til dels allerede i *Kirkens Gienmæle mod Professor Theologiæ Dr. H. N. Clausen*, Kbh. 1825 (forkortet *Kirkens Gienmæle*), hvor han hævder, at Den apostolske Trosbekendelse er den kristne kirkes »Grund-Bekiendelse«, som forener alle kristne til alle tider, og at kirken ikke har nogen anden »Fortolknings-Regel, uden [undtagen] den, at Skriften skal forstaaes efter Troes-Bekiendelsen«, s. 29. Se også følgende passage i Grundtvigs prædiken nr. XXI »Kirke-Troen og Traditionen« (over 1 Kor 15,1-14) i *Christelige Prædikener eller Søndags-Bog* bd. 1-3, Kbh. 1827-30, ktl. 222-224; bd. 3, s. 487: »vi veed det jo Alle, at Bogen [NT] er gaaet fra Haand til Haand i den samme Menighed, hvor Troens Ord i Kirken gik fra Mund til Mund, kun med den Forskiel, at Troens Ord i sin korte Sum ved Daaben og Nadveren var i *hele Menighedens Mund*, medens Bogen giennem mange Aarhundreder var kun i nogle faa Skrift-Kloges Haand, der ovenikøbet kun kiendte lidt til dens Indhold.« Og følgende passage bd. 3, nr. XXVI »Ordet og Skriften« (over 1 Kor 1,4-9), s. 591: »selv jeg, som dog ellers godt forstod, at *Tunge-Maalet* og ei Bog-Sproget var det levende Menneske-Ord, jeg blev som lynslaaet, da det omsider faldt mig ind, at uden det mundtlige Guds Ord ved Daaben og Nadveren, var der ingen Naade-Midler, ingen Christen Kirke og Menighed«. Tanken om, at Den apostolske Trosbekendelse stammer fra Kristus selv, nævnes allerede i *Kirkens Gienmæle*, men kommer stærkere til udtryk i *Christelige Prædikener eller Søndags-Bog* bd. 3, nr. XX »Klippen er Kristus« (over 1 Kor 10,1-13), s. 463f., hvor det siges, at Kristi »Ord er ikke et løst Rygte eller et dødt Bogstav, men et virkeligt, lydeligt, levende Ord«, og at »det er først og fremmest *det Ord* hvormed Han har forordnet de skal alle bekiende deres Tro, som vil døbes til Hans Samfund, og dette Ord *troe vi* er det Samme som vor nærværende Troes-Bekiendelse«. Se også følgende passage i den tredje og sidste del af Grundtvigs artikelserie »Skal den Lutherske Reformation virkelig fortsættes« i *Maanedsskrift for Christendom og Historie*, udg. af J.C. Lindberg, bd. 1-2, Kbh. 1831-32; bd. 1, s. 455f.: »vel kan vi ikke for nogen af disse Bøger [i NT] bestemt angive Aaret da den er skrevet, end sige, da den blev almindelig bekiendt, men at de *alle* ere skrevne, *ikke før, men efter* den Christne Kirkes Stiftelse, det er saa vist, som at de *alle forudsætte* den, og ere et *øiensynligt Bidrag* til Kirkens *ældste Historie*. Vil vi derfor paastaae, at have *samme Troes-Regel og Daabs-Pagt*, som den oprindelige Apostolske Kirke, da maae vi dog nødvendig søge dem i Noget, der *kan* være ligegammelt med Kirken, og fremforalt ikke i Noget, der aabenbar, efter egen *Tilstaaelse*, er yngre. At nu vor Troes-Bekiendelse og Daabs-Pagt *kan* være ligegamle med Kirken, det er indlysende, men at det *Ny Testamentes Bøger ikke kan* det, er ligesaa, og den Omstændighed alene maa, naar den engang er oplyst, til alle Tider være *saa afgjørende*, at kun *Fienden* kan raade de Christne at paastaae hvad der giendriver sig selv«. Se endvidere Grundtvigs anmeldelse »Om Begrebet af den christelige Dogmatik, ved J. P. Mynster, Dr. theol. o. s. v. Kbhavn 1831 i den Gyldendalske Boglade« i *Maanedsskrift for Christendom og Historie* bd. 1, s. 582-612; s. 595: »Da vi naturligviis troe, at Apostlerne havde modtaget Herrens Befaling om Alt, hvad der hørde til Guds Riges Stiftelse, og udførde den ærlig, i Aandens Lys og Kraft, saa er enhver Indvending mod *Hensigtsmæssigheden* af de Apostolske Indretninger os en Indvending mod Herrens Viisdom, og kunde man nu endog *ærlig* aflægge den Apostolske Troes-Bekiendelse ved Daaben, uden at være *grundenige* i den Christne Tro, da havde Herren aabenbar bygget sit Huus paa Sand, hvad kun Hans Fiender kan paastaae.« – **Grundtvigs**: Nikolai Frederik Severin Grundtvig (1783-1872), da. teolog, præst, (salme)digter, historiker, mytolog m.m.; cand.theol. 1803, fra 1805-08 huslærer på Langeland, holdt sin dimisprædiken 1810, ordineret 1811 og personlig kapellan hos sin far 1811-13, fra 1821 sognepræst i Præstø, fra 1822 residerende kapellan ved Vor Frelzers Kirke på Christianshavn, nedlagde sit embede i 1826 i anledning af retssagen mod ham for i *Kirkens Gienmæle* at have fremsat injurierende udtalelser mod prof. i teologi H.N. Clausen, blev s.å. idømt censur. Med kgl. understøttelse foretog Grundtvig i 1829-31 tre studierejser til England, og med kgl. tilladelse fungerede han fra 1832 som fri prædikant ved aftensang i Frederiks Tyske Kirke, nuværende Christians Kirke, på Christianshavn (se kort 2, B3-4).

I trykt udgave: Bind 27 side 101 linje 29

◀ **Grundtvig mener, at K. baserer sig paa Sacramenterne** : se fx Grundtvigs *Kirkens Gienmæle* (101,29), s. 9, hvor den anskuelse fremsættes, »at den *Christelige Kirke* (Ecclesia Christiana) er et *Troes-Samfund*, med en *Troes-Bekiendelse*, som den forelægger alle dem, der vil indlemmes i den, indlemmer dem kun ved *Daaben* og *Nadveren* i sig, naar de tilegne sig Bekiendelsen, og anseer dem som *Frafaldne*, naar de siden vrage Troen eller vægre sig ved Bekiendelsen, erklærer dem for *falske Christne* ɔ: *Kiættere*, hvis de, vitterlig afvigende fra Bekiendelsen, haardnakket paastaae Ret til ligefuldt at hedde *Christne*.« Og videre s. 10, hvor Grundtvig skriver: »Der er for nærværende Tid et *Troes-Samfund*, der kalder sig den eneste sande Christelige Kirke, og hvori Ingen indlemmes, ved *Daaben* og *Nadveren*, uden at tilegne sig den saakaldte *Apostoliske Troes-Bekiendelse*, og hvoraf man altsaa udelukker sig selv, naar man vægrer sig ved at aflægge Bekiendelsen, end sige da, naar man vil stifte en ny Kirke, hvis Medlemmer slet ikke skal være bundne enten i Troe eller Lærdom til nogen Bekiendelse.« Og endelig s. 24: »Dette Eiendommelige nu, som den ældste Christelige Kirke byggede paa, og hvorpaa den var *kiendelig* ei blot for sine Fiender, men *især for sine Venner*, Det maa unægtelig findes i enhver Kirke, der med Rette skal kaldes christelig, og Det, paastaaer jeg, findes i vores, findes overalt, hvor man gjør den apostoliske *Troes-Bekiendelse* til det udelukkende Vilkaar for Indlemmelse i Samfundet, og tillægger Naade-Midlerne: *Daaben* og *Nadveren*, en til Troes-Bekiendelsen svarende, altsaa *saliggjørende Kraft*.« Se endvidere Grundtvigs artikel »Nye Skrifter om Troes-Regelen i den Christne Kirke« i *Theologisk Maanedsskrift*, udg. af N.F.S. Grundtvig og A.G. Rudelbach, bd. 1-6, Kbh. 1825-26, og udg. alene af Rudelbach, bd. 7-12, Kbh. 1826-28, ktl. 346-351; bd. 12, 1828, s. 29-84; s. 32f. Se desuden følgende passage i Grundtvigs prædiken nr. XX »Klippen er Christus« (over 1 Kor 10,1-13) i hans *Christelige Prædikener eller Søndags-Bog* bd. 3 (101,29), s. 466: »Saavel i *Pavedommets* som i vore *Lutherske Fædres Dage* havde Man nemlig den Følelse, at hvad Man end kaldte Klippe og Kirke-Grundvold, saa maatte dog hverken den Apostoliske Troes-Bekiendelse ved *Daaben*, eller Indstiftelsens Ord ved begge Sacramenter forandres, og derfor blev Christi Kirke ved at staae urokkelig paa sin Klippefaste Grund-Vold, hvor uforstandig Man end talde og skrev derom.« Og bd. 3, nr. XXI »Kirke-Troen og Traditionen« (over 1 Kor 15,1-14), s. 488, hvor der tales om »det levende Ord som ved Sacramenterne udtrykker Christi Kirkes uforanderlige Tro og uforkrænkelige Haab«. Se endelig Grundtvigs stridsskrift *Om Daabs-Pagten. I Anledning af S. T. Hr. Stiftsprovst Clausens Barne-Daab og offentlige Erklæring*, Kbh. 1832 (forkortet *Om Daabs-Pagten*), s. 7, hvor det hedder: »skjøndt det er soleklart, at medens tusinde Skikke kan indføres og udføres, uden at det siger stort i *Kirken*, saa staaer og falder den med sine *Naade-Midler*, fordi de er det eneste Grund-Virkelige, Objective i den. / Det er vist nok i det Mindste alle Præster vitterligt, at Paven opregner syv *Naade-Midler* (Sacramenter), men selv han indrømmer dog, at *Daaben* og *Nadveren*, som indstiftede af Herren selv og som *Almindelige* for alle Christne, er de Ypperste, og Luther paastod, det var de *Eneste*. - **K.:** kirken.

I trykt udgave: Bind 27 side 101 linje 31

◀ **hvo, der gjør en Forandring i dem, søger at forandre K.** : se fx *Om Daabs-Pagten* (101,31), s. 8, hvor Grundtvig skriver: »vi paastaae med Rette, til det Modsatte bevises, at vor Daab er ægte christelig, og det er i alle Tilfælde unægteligt, at *vi* kun er i *Kirke-Samfund* med dem, der har *Daab* tilfælles med os. Men nu er vor Daab ikke meddeelt os ubetinget; men *Kirken* har oprettet en *Daabs-Pagt* med os, som indeholdes i *Spørgsmaal* og *Gjensvar*, der ikke blot findes i vor Alter-Bog, og ei indføres af Morten Luther, men findes i den Biskoppelige og den Pavelige Kirke saavel som hos os, ja findes i Grunden hele Christenheden over, hvor Man ikke beviislig har forandret dem efter Apostlernes Tid. Denne *Daabs-Pagt*, som vi godt tør paastaae, er uadskillelig fra den ægte christelige Daab, er altsaa i det Mindste *uadskillelig* fra vor *Daab*, saa naar Man forandrer Pagten ved vore Børns Daab, da er med Pagten ogsaa Kirke-Samfundet forandret.« Se også *Om Sogne-Baadets Løsning og Hr. Professor Clausen*, Kbh. 1834, s. 20, hvor Grundtvig »paastaaer, at *Forsagelsen* af *Christi Fiende* hører væsentlig med til de Christnes Troskabs-Eed, og at Afskaffelse af den gamle Daabs-Pagt er Ophævelse af det gamle Kirke-Samfund«. Den samme opfattelse, at væsentlige forandringer i sakramenternes form og indhold er ensbetydende med en væsentlig forandring af kirken, kommer løbende til udtryk i Grundtvigs skrift *Den Danske Stats-Kirke upartisk betragtet*, Kbh. 1834. - **hvo:** hvem, den.

I trykt udgave: Bind 27 side 101 linje 32

◀ **eo ipso** : lat., netop derved.

I trykt udgave: Bind 27 side 101 linje 33

◀ **traadt ud af den** : se fx Grundtvigs *Kirkens Gienmæle*, s. 10 (101,29) og hans artikelserie »Om Christendommens Sandhed« i *Theologisk Maanedsskrift* bd. 8, 1827, s. 226 (105,8). Sml. *Om Daabs-Pagten* (101,31), s. 12, hvor Grundtvig skriver: »Ved *Nadveren* indgaaes ingen ny *Pagt*, thi den *ny Pagt* som nævnes i Indstiftelsens Ord er netop *Daabs-Pagten*, og her er da disse *Herrens Ord* og en til Samme svarende Uddeling Alt hvad vi maae kalde *uforanderligt*; men naar vi saaledes indskrænke os til at kræve vor *Daabs-Pagt* ubrødelig holdt og *Indstiftelsens Ord* ved begge Naade-Midler *nøiagtig* ført og fulgt, da har vi ogsaa aabenbar drevet Føieligheden saavidt, at vi ikke kan drive den et Haarsbred videre, uden selv at træde ud af Kirke-Samfund med Herrens Apostler og med dem, der skal opløfte Hovedet, naar Han kommer selv igjen at dømme Levende og Døde og derfra vil Han vide at bevare Sine.« Sml. også Grundtvigs artikel »Om

Daabspagten, det Theologiske Seminarium og Hr. Stiftsprovst Clausen« i nr. 5, [den 2. feb.] 1834, i *Den Nordiske Kirke-Tidende, et Uge-Skrift for Kirken og Skolen*, udg. af J.C. Lindberg, bd. 1-2, Kbh. 1833-34 (forkortet *Den Nordiske Kirke-Tidende*); bd. 2, sp. 67, hvor han understreger vigtigheden af dåbsritualet uforanderlighed »for os gammeldags Christne, som vil blive vor gamle *Daabs-Pagt* troe, thi blev den afskaffet i den Danske *Stats-Kirke*, da var vi med det Samme *udelukte* deraf«, og hvor han videre, sp. 67f., anmoder om, at man vil »skienke den af en gammeldags Orthodox mageløse Erklæring Opmærksomhed, som jeg har gjort og herved atter gjør, at jeg aldrig skal beklage mig over, at Man *forandrer Daabs-Pagten* i den *Danske Stats-Kirke*, naar Man kun med det Samme *enten* giver *Religions-Frihed* eller ogsaa *løser Sogne-Baandet* og lader det være en fri *Sag* for Stats-Kirkens *Præster* at holde sig til den *gamle* eller den *ny Daabs-Pagt!*«

I trykt udgave: Bind 27 side 101 linje 33

◀ **Nadveren, som noget virkeligt** : 104,5.

I trykt udgave: Bind 27 side 101 linje 35

◀ **en Dampbefordring, der kører paa en Jernbane** : Jernbanen var samtidens store anlægsprojekt. Den udvikledes i England fra o. 1830 for derefter at brede sig til det europæiske kontinent. De første, spredte banestrækninger blev åbnet i midten af 1830'erne. Den første da. jernbane blev anlagt i hertugdømmet Holsten på strækningen ml. Altona og Kiel og først taget i brug i sept. 1844. – Dampmaskinen, hvis opfindelse ofte tillægges James Watt (1736-1819), kom til Danmark i 1790'erne, og den bredte sig i første halvdel af det 19. årh. ud over landet med dets mange fabrikker, men også i form af dampskibe og – fra 1830'erne – damptog.

I trykt udgave: Bind 27 side 101m linje 4

◀ **lukkede Maskiner** : hentyder formentlig til dampmaskinen, der består af en lukket cylinder, indeholdende et bevægeligt stempel, og en mekanisme, der skiftevis leder damp til og fra cylinderens to ender.

I trykt udgave: Bind 27 side 101m linje 8

◀ **Daaben ... der først skulde skee ... endnu ikke indført i Kirken** : 104,5.

I trykt udgave: Bind 27 side 102 linje 1

◀ **ingen Forandring i Indstiftelsesordene** : Der var ingen forandringer sket i nadverindstiftelsesordene i den nye alterbog fra 1830 i forhold til den ældre fra 1812, derimod var der sket visse ændringer i Den apostolske Trosbekendelse ved dåb (102,15). I øvrigt hentydes der til Grundtvigs stærke modstand imod enhver form for forandring i indstiftelsesordene ved såvel dåb som nadver (101,31 og 101,32). Grundtvig synes dog at antyde en vis usikkerhed over for indstiftelsesordenes mundtlige overlevering, se følgende passage i den tredje og sidste del af hans artikelserie »Skal den Lutherske Reformation virkelig fortsættes« i *Maanedsskrift for Christendom og Historie* bd. 1 (101,29), s. 451: »Gaae vi nu videre: til *Indstiftelsens Ord* ved *Nadveren*, da kan vi vel *ikke ganske* sige det Samme om dem, som om Troes-Bekiendelsen og Alt hvad der uadskillelig er forbundet med *Daaben*, thi netop fordi det christelige Liv begynder med *Daaben*, begynder det ikke med *Nadveren*, og da denne meddeles alle *Døbte*, uden andet Vilkaar, end det der ligger i Sagens Natur: at de, siden deres *Daab*, hverken med *Ord* eller *Gierninger*, maae aabenbar have overtraadt deres *Daabs-Pagt med Kirken*, saa veed jeg ikke ret om man tør sige, at *Indstiftelsens Ord* ved *Nadveren* har *hele Menighedens*, men det er klart, at de har *hele Lære-Standens* høitideligste *Vidnesbyrd*, saa der kan aldrig blive Tale om at forandre dem efter nogen *Skrift*, og aldrig være *Spørgsmaal* om, at alt hvad der staaer i Bibelen om *Nadveren* skal forklares i *Overeensstemmelse* med *Ordet*.«

I trykt udgave: Bind 27 side 102 linje 2

◀ **Modpartiet forlanger kun: det vil sige det Onde** : hentyder til prof. H.N. Clausens usignerede anmeldelse »Om Daabspagten. Af N. F. S. Grundtvig, Præst. Kbh. 1832, paa den Wahlske Boghandels Forlag, 19 S.« i *Maanedsskrift for Litteratur*, udg. af »et Selskab«, bd. 8, Kbh. 1832, s. 600-618, det følgende år udsendt som særskilt hefte under titlen *Belysning af Pastor Grundtvigs Skrift om Daabspagten*, Kbh. 1833 (på titelbladet oplyses »Aftrykt af Maanedsskrift for Litteratur 1832 12te Hefte«, og anmeldelsen er tilføjet en kort efterskrift, s. 24-28, der imødegår en usigneret artikel »Nogle Bemærkninger om Liturgie« i nr. 1-2, den 10. jan. 1833, i *Christelig Kirke-Tidende*, udg. af L. Westengaard og C.H. Kalkar, [bd. 2], Odense 1833, s. 1-7, som giver Grundtvig medhold mod Clausen). I anmeldelsen forsvarer Clausen, at forsagelse af Djævelen ændres til forsagelse af 'Synd og alt Ondt', og han hævder, at troen på en personlig Djævel ikke »hører nødvendigt og væsentligt til den christelige Tro«, og at forsagelse af en Djævel ikke »hører nødvendigt og væsentligt til den christelige Daab«, s. 605 / s. 8. Og der hentydes desuden til Clausens usignerede artikel »Tillægsbetragtninger: Om Djævelen og Forsagelse af Djævelen« i *Maanedsskrift for Litteratur*, udg. af »et Selskab«, bd. 11, Kbh. 1834, s. 23-61, samme år udsendt som særskilt hefte under titlen *Om Djævelen og Djævelforsagelsen ved Daaben. Betragtninger, anbefalede til tænksomme og retsindige*

Christnes Overveielse, Kbh. 1834 (på titelbladet oplyses »Særskilt aftrykte af Maanedsskrift for Lit. 1834 1ste Hefte«). I stedet for forsagelse af en personlig Djævel argumenterer Clausen her for forsagelse af 'det onde' og stiller, s. 55f. / 33f., følgende to forsagelsesformer over for hinanden: enten »forsager du Djævelen, hans Væsen og hans Gjerninger?« eller »forsager du det Onde og alt ugudeligt Væsen?« Og med direkte adresse til Grundtvig skriver han, s. 57 / 35: »*Forsagelse af Djævelen* – saaledes lyder Paastanden – *som den personlige Fiende* og Bagvadsker af den christne Tro og den christne Kirke *hører aldeles væsentligt til Daabens Pagt*, saaledes at *Forsagelse af Synd og alt Ondt*, som er Gud mishageligt, er en *Forvanskning* af den christne Daab, en *Afskaffelse af Daabens Pagt*, en *Ophævelse af Kirkesamfundet* med Fædrene og den ægte christne Menighed. (See: Grundtvig om Daabspagten).« Jf. *Om Daabs-Pagten* (101,31), s. 11, hvor Grundtvig skriver: »Fremdeles, saa veed vi alle, at naar vi ved *Indgangen i Christi Kirke forsage Djævelen* og alle hans Gierninger og alt hans Væsen, da forsage vi derved den personlige Fjende og Bagvasker af den *Christne Tro* og den *Christne Kirke*, med Alt hvad der bespotter og bestrider Disse, men naar vi derimod kun sige, vi forsage *alt Ondt*, da er det noget saa *Ubestemt*, at jo endog Mange vil sige, den Christne Tro og den Christne Kirke er selv af *det Onde*.« Prof. Clausens far, stiftsprovst H.G. Clausen, havde ved dåb i Vor Frue Kirke ændret forsagelsen af Djævelen til forsagelse af »Synden og Alt hvad Ondt og Gud Mishageligt er« (se *Henrik Georg Clausens Eftermæle. Hans Venner helliget* af H.N. Clausen, Kbh. 1840, s. 56); jf. Grundtvig *Om Daabs-Pagten*, s. 9: »Nu paastaaer vistnok [rigtignok] Hr. Stiftsprovsten, at hans Forandringer er *ubetydelige*, og siger dermed, til vor Forbauselse, at han endog af *ubetydelige* Grunde vil forandre *vor Daabs-Pagt*; men har han virkelig, som jeg ikke tvivler om, forandret Spørgsmaalet: *forsager du Djævelen* og alle *hans Gjerninger* og alt *hans Væsen*, til: forsager du *Synd* og *alt Ondt*, eller deslige, da er Forandringen i mine Øine saa betydelig, at jeg høitidelig erklærer mig *udmeldt* af ethvert *Kirke-Samfund*, der har vedtaget eller herefter *vedtager den Forandring*.« Sml. A.G. Rudelbachs artikel »Er Forsagelsen ved Daaben i den gammelkirkelige Form et væsentligt Stykke af vor Daabspagt, eller ikke?« i nr. 17, nr. 18, nr. 19 og nr. 20, [den 28. april, 5., 12. og 19. maj] 1833, i *Den Nordiske Kirke-Tidende* (101,33) bd. 1, 1833, sp. 276-279, sp. 291-297, sp. 307-315 og sp. 324-331, især sp. 276. Sml. også J.C. Lindbergs artikel »Om Prof. Clausens 'Djævelslære' i Maanedsskrift for Literatur« i nr. 9 og nr. 10, [den 2. og 9. marts] 1834, i *Den Nordiske Kirke-Tidende* bd. 2, sp. 129-144 og sp. 145-160.

I trykt udgave: Bind 27 side 102 linje 3

◀ **Bibelen indeholdt det væsentlige Christ.** : hentyder formentlig til den lutherske ortodoksis opfattelse, at Bibelen som guddommeligt inspireret indeholder 'det væsentlig kristelige'.

I trykt udgave: Bind 27 side 102 linje 8

◀ **Gr: derimod ... afgjør, hvad der er chr. Tro, hvad ikke** : 101,29 og 101,31.

I trykt udgave: Bind 27 side 102 linje 10

◀ **urgere** : fremhæve, betone.

I trykt udgave: Bind 27 side 102 linje 14

◀ **Lindberg meget consequent ... maa urgere hvert Bogstav ... en Tøddel** : sigter til J.C. Lindbergs artikel »Om den christne Troes-Bekjendelses Form i den sidste Udgave af den danske Alterbog« i nr. 49 og nr. 50, [den 7. og den 14. dec.] 1834, i *Den Nordiske Kirke-Tidende* (101,33) bd. 2, 1834, sp. 817-832 og sp. 844-848. Som følge af den nye autoriserede overs. af NT fra 1819 havde Kancelliet givet Sjællands biskop, F.C.C.H. Münter i opdrag – et opdrag han uddelegerede til pastor C.H. Visby – at bringe alle epistel- og evangelietekster i alterbogen i overensstemmelse med NT-1819; det resulterede i *Forordnet Alter-Bog for Danmark*, Kbh. 1830 [1688], ktl. 381 (forkortet *Forordnet Alter-Bog*). I forbindelse med dette arbejde blev der – skønt det ikke var fastsat i kommissoriet – foretaget en del ændringer og ajourføringer i andre af alterbogens tekster, herunder i Den apostolske Trosbekendelse, i forhold til den tidligere udgave, *Forordnet Alter-Bog udi Dannemark og Norge*, Kbh. 1812 (104,35). Det var disse ændringer, der vakte mishag hos Grundtvig og hans tilhængere, og som er genstand for Lindbergs undersøgelse, hvor han går minutiøst til værks og opholder sig ved selv de mindste ændringer. I 1830-udg. af alterbogen er ingen ændringer sket i den indledende forsagelse af Djævelen; men det er der i den første artikel i Den apostolske Trosbekendelse, hvilket får Lindberg til at skrive, sp. 820: »Den første Troes-Artikel i den forandrede Alterbog hedder nu saaledes: / 'Jeg troer paa Gud Fader, Himlens og Jordens **almægtige Skaber**.' / Derimod lyder vor christne Bekjendelse, som de Troende veed: / 'Jeg troer paa Gud Fader, **Almægtigste**, Himlens og Jordens Skaber.'« Lindberg fortsætter, sp. 820f.: »Vi veed meget godt, ogsaa af egen Erfaring, at naar man tager det latinske Symbolum [bekendelse] for sig, som det kan staae paa Papiret: credo in deum patrem omnipotentem creatorem coeli et terræ, og vil, uden Hensyn til det levende Ord i Kirken, oversætte det paa Dansk, da kan man vakle mellem følgende tre Oversættelser: I Jeg troer paa Gud, *den almægtige Fader*, Himlens og Jordens Skaber. II Jeg troer paa Gud Fader, *Almægtigste*, Himlens og Jordens Skaber, og III Jeg troer paa Gud Fader, Himlens og Jordens *almægtige Skaber*. Vi mene ingenlunde dermed, at man ikke selv *ad den døde Bog-Vei* kunde komme til en fuld Vished om, hvorledes disse Ord alene rigtig bør oversættes; thi vi behøve kun at see hen til, hvorledes Ordene findes hos *Grækerne*, fra hvem de kom til *Latinerne*, for at overbevise

os om, at de umuligt kunne [kan] oversættes anderledes end '*Jeg troer paa Gud Fader, **Almægtigste, Himlens og Jordens Skaber,***' thi de hedde paa Græsk Πιστεύω εἰς θεὸν πατέρα, παντοκράτορα, ποιητὴν οὐρανοῦ καὶ γῆς. Men da det ikke var paalagt Vedkommende at gjøre en *Oversættelse* af Troesbekjendelsen af Latinen, men at *udgive den gamle Alterbog uden Forandring*, uden for saa vidt den nye Oversættelse af det Nye Testamente og det danske Sprog gjorde Forandring nødvendig, saa kunne disse Bemærkninger ikke faae Indflydelse paa at forklare Aarsagen til den her omtalte Forandring. Spørgsmaalet kan alene her blive, om der er foretagen en *virkelig* Forandring, det er [det vil sige], om den første Troes-Artikel i den nye Alterbog ikke siger *ganske det samme som i den gamle*.« Efter en længere udredning når Lindberg frem til, at der er tale om en 'virkelig' forandring, der ændrer meningen, og han konkluderer, sp. 824: »spørger man os: troer du paa Gud Fader, Himlens og Jordens *almægtige Skaber*, da svare vi Ja dertil med god Samvittighed; men spørger man os: vil du paa denne Troe være døbt, da svare vi: *nei*, ikke paa denne, men paa den *fulde* Bekjendelse om Faderens Almagt, for vi maae overgive Troen til vore Børn i *samme Omfang*, som den fra Fædrene er kommen til os, og Ingen har givet os Fuldmagt til her at indlade os paa nogen Indskrænkning af hvad Navn nævnes kan. Dette er og maa være Christne en *Samvittigheds Sag*.« På samme detaljerede måde gennemgår Lindberg alle de øvrige forandringer, og han slutter med en diskussion af ændringen i selve dåbsordene, sp. 847f.: »I den nye Udgave af Alterbogen læses Daabs-Ordene saaledes: '**Jeg døber dig i Navnet Faderens, Sønnens og den Hellig Aands**;' istedetfor det hedder rigtig i den gamle Udgave: '**Jeg døber dig i Navnet Faderens og Sønnens og den Hellig-Aands**.'« Og han fortsætter: »vist er det et lille 'og' Talen her er om, men er det ligegyldigt, enten man sætter det eller ikke, tag da ogsaa det næste lille 'og' bort, og hvad læser man saa? (...) Saameget seer dog Enhver, at baade *Treheden* og *Eenheden* fremhæves just ved dette 'og'; (...) skulde det være uden Betydning at Herren selv taledede og sagde, Matth. 28, 19: gaaer hen og lærer alle Folk og døber dem i **Navnet Faderens og Sønnens og den Hellig Aands**, og at Ordene saaledes fulgte med Daaben til vore Dage!« - **Lindberg**: Jacob Christian Lindberg (1797-1857), da. teolog, filolog, numismatiker og udgiver; cand.theol. 1822, magister 1828 på en afhandling om fønisk-gr. epigrafi, fra 1822 adjunkt ved Metropolitanskolen, hvor han underviste i hebr., men blev i 1830 afskediget, formentlig under indtryk af hans aktive deltagelse i den grundtvigske kirkekamp.

I trykt udgave: Bind 27 side 102 linje 15

◀ **det Udtryk af chr: Tro, som han mener at K. baseres paa** : 102,15.

I trykt udgave: Bind 27 side 102 linje 22

◀ **Gudd.** : guddommen.

I trykt udgave: Bind 27 side 102 linje 26

◀ **Msk. skulle:** skal.

I trykt udgave: Bind 27 side 102 linje 27

◀ **Inspirationsbegrebet** : 95,27.

I trykt udgave: Bind 27 side 102 linje 30

◀ **det Sprog, hvori det oprindeligt er givet** : sigter formentlig til græsk (102,15).

I trykt udgave: Bind 27 side 102 linje 32

◀ **den græske K. afviger i sit Symbolum fra de andre** : hentyder formentlig til, at den græsk-ortodokse kirke ikke anvender Den apostolske, men Den nikænske Trosbekendelse som sit 'symbolum', og det i en version uden 'filioque' (lat., 'og fra Sønnen') - en tilføjelse, som den rom.-katolske modsat den gr.-ortodokse kirke i det 8. årh. indførte i 3. art. om Helligånden i Den nikæno-konstantinopolitanske Trosbekendelse, at den 'udgår fra Faderen'; med tilføjelsen bekendes det, at Helligånden »ex patre filioque procedit« (»udgår fra Faderen og Sønnen«). Sml. følgende passage i den tredje og sidste del af Grundtvigs artikelserie »Skal den Lutherske Reformation virkelig fortsættes« i *Maanedsskrift for Christendom og Historie* bd. 1 (101,29), s. 463f., om fordømmelsen af den alexandrinske presbyter Arius på kirkemødet i Nikæa: »naar man kan blive Kiætter, skiøndt Man for menneskelige Øine har holdt sin Daabs-Pagt, da er det omtrent ligegyldigt, enten Man dømmes efter de fleste Stemmer i en Bispes-Forsamling, eller efter den for Øieblikket herskende Skrift-Fortolkning, thi Fremgangs-Maaden er i begge Tilfælde lige vilkaarlig og uforsvarlig. Følelsen heraf avlede ogsaa Anordningerne i Østen, at den *Nicæniske* Troes-Bekjendelse skulde herefter bruges ved *Daabs-Pagten*, istedenfor den *Apostolske*, men deels forsvarede Man dermed kun slet en saadan Løvs *Tilbage-Virkning* paa Arius, og deels var Læge-Midlet værre end Sygdommen, da Man ved at forandre Daabs-Pagten, forfuskede den, og gjorde egentlig hele den østlige Kirke til et Døds-Samfund.«

I trykt udgave: Bind 27 side 102 linje 34

◀ **Grundtvig ... i Theol: Maanedsskrift ... den er som en visse Green** : sigter til følgende passage i Grundtvigs artikelrække »Om Christendommens Sandhed« i *Theologisk Maanedsskrift* bd. 6, 1826, s. 239: »Saaledes er baade Jøder og Græker (...) levende nedfarne til de Dødes Rige, som Vidner om deres egen Død, og om Troen og Bogen, hvis Velsignelse de have tabt, men hvis Dom de bære! Lige døde, visne Grene er de paa Egen i Mamre, paa det store *abrahamitiske* Stam-Træ, hvorover Velsignelsen svævede med Engle-Røst, og hvorunder Troen hvilede paa Forjættelsen, medens Haabet paa Længselens Vinger gjæstede Hjertets forlorne [tabte] Paradis!«

I trykt udgave: Bind 27 side 102 linje 34

◀ **gav Apostlene dette Symbolum** : hentyder til den opfattelse, at Den apostolske Trosbekendelse skulle stamme fra apostlenes tid, en opfattelse, der havde været gældende i den ældre kirkelige tradition, og som Grundtvig og hans tilhængere ville fastholde, men som den samtidige historisk-kritiske forskning stærkt betvivlede. Se fx Grundtvig *Kirkens Gienmæle* (101,29), s. 25: »Alle kirkelig Boglærde veed, det var mig en let Sag at fremføre Vidnesbyrd i Snesetal om, at vor Troes-Bekiendelse virkelig er den, der har ligget den Christelige Kirke paa Tunge, fra det første Øieblik den oplod sin Mund, til høirøstet at forsvare sin aandelige Rigdom mod aabenbare Fiender og mod falske Venner«. Og s. 32f.: »naar vor Menighed byggede paa den evangeliske Historie, og paa den Troes-Bekiendelse Apostlerne selv, som Medlemmer af Menigheden, aflægge i deres Skrifter, da byggede de unægtelig paa den apostolske Troes-Bekiendelse, og fortolkede Skriftens Ord til Lærdom rettelig efter den«. Se endvidere »Om det apostolske Symbol« i J.C. Lindbergs *Historiske Oplysninger om den danske Kirkes symbolske Bøger. Tredie Mindeskrift i Anledning af den augsburgske Confessions Jubelfest*, Kbh. 1830 (forkortet *Historiske Oplysninger om den danske Kirkes symbolske Bøger*), s. 47-82, hvor Lindberg efter sine forsøg på at bevise den traditionelle opfattelse konkluderende skriver, s. 82: »Med disse Bemærkninger om det apostolske Symbol maae vi her afbryde. At de have udtømt denne Sag er aldeles ikke min Mening; men det er mit Haab, at de vise, at den nyere Paastand om de[n] apostolske Troesbekjendelse, at den ikke skulde være apostolsk, er aldeles *forkastelig*, er *grundløs* og *grundfalsk*, og at de Lærde vel maae skamme sig ved en saa uforsvarlig Vidneførsel imod Grund-Christeligheden af den Troe, hvorpaa de ere døbte, saavel som vi.« Sml. i øvrigt SKs excerpter af Lindbergs bog i Papir 1:2, i SKS 27, 21-24. Se endvidere følgende passage i Grundtvigs anmeldelse af »Om Begrebet af den christelige Dogmatik, ved J. P. Mynster« i *Maanedsskrift for Christendom og Historie* bd. 1 (101,29), s. 592f.: »I øvrigt er det klart, at paa *Pindse-Dagen*, før der endnu var et Blad til af det *Ny Testamente*, maae Apostlerne have gjort en vis Tro til Vilkaar for Daaben, og er den da stiftede Apostolske Kirke endnu til, da maa dens Troes-Bekiendelse endnu være den samme, thi, om det end aldrig stod skrevet, som det dog staaer, at i den Christne Kirke skal altid være *samme Tro* og *samme Daab*, saa laae det ligefuldt i Sagens Natur, at Troens Forandring ophævede det forrige Troes-Samfund, og skabde et Andet. Er altsaa vor christne Kirke den Apostolske, saa er vor Troes-Bekiendelse ved Daaben det ogsaa, og maa være fremsprunget aldeles *uafhængig* af Skriften«.

I trykt udgave: Bind 27 side 104 linje 1

◀ **Chr. i Indstiftelsen af Nadveren ... fortælles i det N.T. ... vidtløftigere end i Daaben** : Beretningen om Jesu indstiftelse af nadveren indgår i beretningen om Jesu sidste måltid med sine apostle, og fortælles i varieret form i hver af de tre synoptiske evangelier, v. 26-28 i Matt 26,17-29, og v. 22-24 i Mark 14,12-25, samt v. 19-20 i Luk 22,7-23. Beretningen i Matt lyder: »26. Mens de spiste, tog Jesus et brød, velsignede og brød det, gav sine disciple det og sagde: 'Tag det og spis det; dette er mit legeme.' 27. Og han tog et bæger, takkede, gav dem det og sagde: 'Drik alle heraf; 28. dette er mit blod, pagtens blod, som udgydes for mange til syndernes forladelse. 29. Jeg siger jer: Fra nu af skal jeg ikke drikke af vintræets frugt, før den dag jeg drikker den som ny vin sammen med jer i min faders rige.'« Se også 1 Kor 11,23-25 (104,26). – Om dåben sigtes formentlig til beretningen i Mark 10,13-16, der indgik i datidens ritual for barnedåb (jf. *Forordnet Alter-Bog* (102,15), s. 245), og som lyder: »Og de bar nogle små børn til Jesus, for at han skulle røre ved dem; disciplene truede ad dem, men da Jesus så det, blev han vred og sagde til dem: 'Lad de små børn komme til mig, det må I ikke hindre dem i, for Guds rige er deres. Sandelig siger jeg jer: Den, der ikke modtager Guds rige ligesom et lille barn, kommer slet ikke ind i det.' Og han tog dem i favn og lagde hænderne på dem og velsignede dem.« Se også beretningen om missionsbefalingen i Matt 28,16-20.

I trykt udgave: Bind 27 side 104 linje 5

◀ **Hemmeligholdelse ... (det Mysterieuse ... Hedning- ogsaa for Jødechristne.)** : hentyder til det oldkirkelige fænomen 'arkandisciplin' ('disciplina arcani'), der pålagde de troende hemmeligholdelse af de kristne mysterier (fx dåb og nadver), sml. artiklen »Disciplin (die Geheim-), Disciplina arcani« i W.D. Fuhrmann *Handwörterbuch der christlichen Religions- und Kirchengeschichte* bd. 1-3, Halle 1826-29, ktl. 75-77; bd. 1, s. 617f.: »Die seit der Mitte oder erst seit dem Ende des 2ten Jahrh.[underts] aufgekommene, im 3ten und zu Anfang des 4ten Jahrh. vorzüglich statt findende Geheimhaltung mehr der heiligsten Handlungen der christlichen Gottesverehrung, als der Hauptlehren des Christenthums, vor allen Ungetauften. (...) Erst *Irenäus*, *Tertullianus* (...) und *Clemens von Alexandr.[ia]* schrieben zu ihrem Lobe. (...) *Johannes Chrysostomus* schreibt (...), daß die Mysterien bei verschloßnen Thüren gehalten und Uneingeweihten (auch Catechumenen) kein Zutritt verstattet würde. (...). Nicht blos die Ritualien der Taufe

und des Abendmahls, das öffentliche Kirchengebet, so wie die Consecration der Priester waren die Gegenstände der Geheimdisciplin; sondern auch das Gebet des Herrn, das Bekenntniß von der heil.[igen] Dreieinigkeit (symbolum fidei [lat., trosbekendelse]), oder die Anrufung derselben und die heil. Salbung (das Christa); das öffentliche Kirchengebet nämlich, das Gebet des Herrn und das Glaubensbekenntniß waren bei der Feier des heil. Abendmahls seit dem 6sten Jahrhundert zu einem Ganzen verbunden. Aus *Cyrrill's von Jerusalem Catechesen und mystagogischen Reden* lernt man die *Discipl. arc.* am besten kennen. – *Die Veranlassung* zu derselben war nicht die Nachahmung der heidn.[ischen] Mysterien, sondern 1) die Zeit der Verfolgungen von den Heiden. Denn im 2ten und 3ten Jahrh. war den Christen keine öffentliche Religionsübung verstattet; sie mußten also ihre heil. Gebräuche verheimlichen. (...) 2) Die zur Zeit der Verfolgungen entstandene Absonderung der Catechumenen von den Gläubigen (πιστοῖς [gr. (pistoís) troende]). Man wollte die heil. Lehren und Gebräuche nicht durch Kinder der Heiden entstellen lassen. Zugleich wollte man die Catechumenen dadurch mit größerer Ehrfurcht gegen die heil. Lehren der Religion erfüllen.« – Om J.C. Lindbergs fremhævelse af ærkebiskop Kyrils hemmeligholdelse af Den apostolske Trosbekendelse, 104,30.

I trykt udgave: Bind 27 side 104 linje 6

◀ **Man har forlangt af Gr. ... bevise at det nuværende Symbolum var det oprindelige** : sigter formentlig til biskop R. Møllers »Fortale« til C.C. Boisens skrift *Om Kirken og Præstens Forhold til samme*, Kbh. 1834, s. V-XVI; s. VIII-X, hvor R. Møller om »det saa kaldte apostolske Symbol« skriver: »Skulde det, i og for sig selv, kunne være os en *sikker* Troeskilde, maatte det jo kunne bevises, at det ikke er Menneskeord, men Guds Ord, at det er af Herren selv ved hans Apostle os meddeelt som en guddommelig Aabenbaringskilde; og jeg begriber ikke, hvorledes man kan afvise denne Fordring som ubillig [urimelig]; thi naar Den, der holder sig til Skriften som Grunden og Reglen for sin Troe, trøster sig til at kunne bevise dennes guddommelige Herkomst, har han da ikke Ret til at paastaae, at, inden han vil give Slip paa denne sin gamle Troesregel, maa man skaffe ham samme Sikkerhed, samme afgjørende Beviis for den anden, man vil sætte ham i Stedet derfor? Men hvorfra hente vi Beviset for det kirkelige Symbols apostolske Oprindelse? Apostolisk kan det fortiene at kaldes, fordi det er Apostlerne værdigt, overensstemmende med deres, andetstedsfra bekiendte, Lære; men dette kommer ikke her i Betragtning. Apostolisk, vil man, det skal hedde, som oprundet fra Apostlerne selv, som en af dem deres første Lærlinge meddeelt, og af disse ved deres Daab aflagt Troesbekiendelse. Men derom tier jo Historien aldeles. (...) Det er tvertimod vist, at den i Tidens Løb er, om ikke forøget med nye efterhaanden tilføiede Sætninger (hvilket man ikke uden al Grund har antaget), saa i det mindste i Formen forandret; men enhver Forandring, selv kun i enkelte Udtryk, kan, ved saa kort og summarisk et Indbegreb af vor christelige Troeslære, være af høj Vigtighed, og gjør det allerede ubrugbart som et fuldkommen sikkert og paalideligt Aabenbarings Vidnesbyrd. Og et saadant er det just, vi maae have, naar vi skulle [skal] kunne hvile deri.« Dette anføres også som citat i første del af J.C. Lindbergs artikel »Om Hans Høiærværdigheds Hr. Biskop Dr. R. Møllers og Hr. Pastor C. C. Boisens offentlige Yttringer om Daabs-Pagten« i nr. 11, [den 16. marts] 1834, i *Den Nordiske Kirke-Tidende* (101,33) bd. 2, 1834, sp. 164-176; sp. 168f.

I trykt udgave: Bind 27 side 104 linje 9

◀ **udfandt Mag. ... de Andre, at bevise, at det ikke var det oprindelige** : sigter til første del af magister J.C. Lindbergs (102,15) artikel »Om Hans Høiærværdigheds Hr. Biskop Dr. R. Møllers og Hr. Pastor C. C. Boisens offentlige Yttringer om Daabs-Pagten« i nr. 11, [den 16. marts] 1834, i *Den Nordiske Kirke-Tidende* (101,33) bd. 2, 1834, sp. 164-176; sp. 171f., hvor Lindberg fremfører følgende opfattelse: »den der paastaaer, at den christne Kirke nu ikke længere har sin *oprindelige* Daabs-Pagt, maa tillige paastaae, at Kirken ikke længere har sit gamle Saligheds Haab, eller bygger det paa en uforsvarlig Grundvold. Derfor maa man endelig udelukkende overlade til den christne Troes og Kirkes *Fjender*, at gjøre en saadan Paastand, og naar de gjøre den, bede dem om at *bevise* dens Gyldighed. Man skal nemlig her, som altid, see sig vel for, hvilken Part Beviset paaligger, og vel vogte sig for, at man ikke paatager sig at føre det, naar det paaligger Modstanderen; thi *deels* paatager man sig da en Umuelighed, fordi det Negative ikke kan bevises; *deels* forvexler man Oplysning i en Sag med Beviis, skjøndt de ere meget forskjellige, og fremkalder kun Forvirring. Vi skal altsaa ikke paatage os at bevise, at den christne Kirke ikke har forandret eller forvansket sin Daabs-Pagt, men vi skal affordre *Fjenderne*, som paastaae, at den har forandret og forvansket den, *Beviset* for den grove Beskyldning.« Sml. følgende passage i første del af Lindbergs artikel »Om den christne Troes-Bekjendelses Form i den sidste Udgave af den danske Alterbog« i nr. 49 (102,15) i *Den Nordiske Kirke-Tidende* bd. 2, sp. 822: »Det første Spørgsmaal vi nemlig maa gjøre er dette: Kunne [kan] I, som *vil indføre en Forandring* i vor Daabs Pagt, give os *gyldig Grund* for den? Oplysningen og Beviisførelsen paaligger nemlig ingenlunde os, men *dem, som ville* [vil] *indføre Forandringen*.«

I trykt udgave: Bind 27 side 104 linje 10

◀ **selv har sagt ... ikke ... paa de døde Bogstaver ... paa det levende Ord** : I forbindelse med, at Grundtvig i *Kirkens Gienmæle* (101,29) voldsomt kritiserer H.N. Clausens fremhævelse af det protestantiske princip om Skriften som eneste 'trosregel', hvilket han kalder »den groveste *Bogstav-Tro*«, en »Kulsvier-Tro paa *Skriften*«, opstår tanken om Den apostolske Trosbekendelse som »det levende Ord, der *bevislig* var

udgaaet af Christi Mund«, s. 15. Teorien om det 'levende' ord som det mundtligt overleverede og 'talte' ord i modsætning til det 'bogstavtro', 'kraftløse' el. 'døde' skriftord videreudviklede Grundtvig fx i prædiken nr. XXVI »Ordet og Skriften« (over 1 Kor 1,4-9) i *Christelige Prædikener eller Søndags-Bog* (101,29) bd. 3, s. 586: »Som det levende Guds Ord kom til Verden paa Herrens og Apostlenes *Tunger*, saaledes udbredte og forplantede det sig fra *Mund til Mund*«, og videre s. 586f.: »kun dette levende, lydelige, højrøstede Guds Ord kan gløde paa Troendes Læber, giennemgløde deres Hjerter, og aabne Kilden i dem der springer til et evigt Liv; thi *kun i dette Ord er Aanden*, er den *Hellig-Aand*, der ei som Møl og Bog-Orme kan eller vil boe i Bind eller Blade, men flyver kun i den usynlige Fjeder-Ham som Røsten vel maa kaldes, og boer kun i Hjerter som kiærlig omfavne det Ord der gik af Guds Mund.« Og endvidere i indledningen til *Nordens Mythologi eller Sindbilled-Sprog*, 2. omarbejdede udg., Kbh. 1832, ktl. 1949, s. 59-63, hvor der, s. 59, er tale om »det lille *Guddoms-Ord*«, der »i den Christne Kirke (...) høitidelig forplantes ved *begge Sacramenterne*, og udtrykker i *Troes-Bekjendelsen* ved Daaben kort og klart hele den Christelige Grund-Anskuelse af Verdens Skaber«; og s. 62 om nødvendigheden i at bortkaste »den grundløseste af alle Fordomme, den tommeste af alle Indbildninger, som den om *Bogstavets Liv, Kraft og Mæle*, unægtelig er«.

I trykt udgave: Bind 27 side 104 linje 13

◀ **Mag.; thi han ... det 300 Aar tilbage ... argumentere af det døde Bogstav** : sigter til følgende note i første del af magister J.C. Lindbergs artikel »Om den christne Troes-Bekjendelses Form i den sidste Udgave af den danske Alterbog« i nr. 49 (102,15) i *Den Nordiske Kirke-Tidende* (101,33) bd. 2, 1834, sp. 824f.: »Vi have endnu en ældgammel dansk Bog, trykt 1510, altsaa før Reformationen, som oplyser, at vore Fædre i det papistiske Mørke dog havde *samme* Daabs-Pagt som vi. Det er *Lucidarius*, som har til Titel: *Her begyner Lucidarius*, og til Slutning *Truckt i Köpenhafn hooss Godfred aff ghemen Anno domini Tvsent. d. x*; hvori det hedder: *Then förste Artikel begynte sancte peter oc sagde Jeg troor paa gud fader altwallende [almægtige] ther hauer skapt bode hemmel oc iord*. Fra Gjærings Perioden under Reformationen have vi *The tolf artickle aff wor christelige tro met then hellige schriftis forklarelsze oc wdlæggelsze i hwilcken the grwndt oc begyndelse haffue ROZSTOK 1527*. hvor den første Artikel lyder saaledes: *Jeg tror paa Gud fader almectiste himmerigis oc ioderigis sckaber*. Ligeledes fra samme Tid *Christen Pedersens Den rette Vey til Hiemmerigis Rige kand læris her i de X Guds Budord i Credo oc Pater noster. Andorp M. Dxxxix*; hvor den første Artikel lyder saaledes: *Jeg tror paa Gud Fader alsommectigste [allermægtigste] som skabte hiemmel oc iord*. Efter Reformationen blev dette uforandret, kun, som Sproget udviklede sig, blev Formen *Alsommectigste* sjældnere, og *Almægtigste* udelukkende brugt.«

I trykt udgave: Bind 27 side 104 linje 18

◀ **Billighed** : rimelighed.

I trykt udgave: Bind 27 side 104 linje 20

◀ **Man har fra Modpartens Side ... Symbolet ikke findes i det N.T.** : 104,9.

I trykt udgave: Bind 27 side 104 linje 22

◀ **det var naturligt ... Christne ... kjendte Symbolet ... ikke behøvede at citere det** : hentyder til »Om det apostolske Symbol« i J.C. Lindbergs *Historiske Oplysninger om den danske Kirkes symbolske Bøger* (104,1), s. 55f., hvor Lindberg efter sin beskrivelse af, hvorledes ærkebiskop Kyril lagde vægt på at holde trosbekendelsen hemmelig (104,30), skriver: »dersom alle Fædre end ikke have været saa strænge som han, saa kunde de dog ikke have optegnet Troesbekjendelsen i deres Skrifter. Thi skulde de have gjort dette, maatte de have en *Grund* dertil, nemlig enten den at *belære*, eller at *opbevare Troesbekjendelsen*. Men i den første Hensigt kunde de umueligt have skrevet den op; thi for hvem skreve de? For Christne naturligviis, og hvem kunne nu faae den daarlige [tåbelige] Grille, at ville lære de Christne deres Troesbekjendelse? Ved Daaben havde de jo selv aflagt den; hvert Aar hørte de den igjentaget. Sandelig af Bøger og af døde Bogstaver behøvede de ikke at faae en historisk Kundskab om en Troe, som de havde i Hjertet, og bekjendte for Herren hver Dag. For at opbevare Troen kunde maaskee Fædrene have nedskrevet den? Sandelig, saa lidet troende var dog Fædrene ikke, at de skulde have tænkt, at Herrens Troe behøvede at *opskrives*, for at kunne *bevares* i Minde, og saa uforstandige vare de vistnok [helt sikkert] ikke, at de skulde have meent, at Efterverdenen af deres Bøger skulde blive christnet.«

I trykt udgave: Bind 27 side 104 linje 24

◀ **citerer Paulus Indstiftelsesordene 1 Cor. XI** : sigter til 1 Kor 11,23-25, hvor Paulus skriver: »For jeg har modtaget fra Herren og også overleveret til jer, at Herren Jesus i den nat, da han blev forrådt, tog et brød, takkede, brød det og sagde: 'Dette er mit legeme, som gives for jer; gør dette til ihukommelse af mig!' Ligeså tog han også bægeret efter måltidet og sagde: 'Dette bæger er den nye pagt ved mit blod; gør dette, hver gang I drikker det, til ihukommelse af mig!'«

I trykt udgave: Bind 27 side 104 linje 26

◀ **1 Cor. XI siger εγω παρελαβον ... ο και παρεδωκα υμιν** : frit citat fra 1 Kor 11,23: »'Εγὼ γὰρ παρέλαβον ἀπὸ τοῦ κυρίου, ὃ καὶ παρέδωκα ὑμῖν« (»For jeg har modtaget fra Herren og også overleveret til jer«), *Novum Testamentum graece*, udg. af C.G. Knapp, bd. 1-2, 4. udg., Halle 1829 [1797], ktl. 14-15.

I trykt udgave: Bind 27 side 104 linje 29

◀ **har Mag. Lindb. ... de ældste Kfædre, at de holdt det hemmeligt** : sigter til følgende passage i »Om det apostolske Symbol« i J.C. Lindbergs *Historiske Oplysninger om den danske Kirkes symbolske Bøger* (104,1), s. 53, hvor Lindberg fremhæver, at det er »af saa mange Yttringer af Kirkefædrene klart, atder blev gjort en stor Hemmelighed af Troesbekjendelsen, og det ikke alene for de vantroe Hedninger, men endog for dem, der undervistes, for at optages i Christendommen, saa Troesbekjendelsen blev ikke engang dem bekjendt, uden ganske kort før selve Daaben. Og de vidtløftigere Forklaringer og Prædikener, de hørte over den, endogsaa dem forbødes det dem strængelig at bringe ud til de Uindviede, ja der lagdes en saadan Vægt derpaa, at det betragtedes som en *Forraadelse af Christendommen*«. Og som belæg herfor bringer Lindberg et længere citat (både på gr. og da.) fra afsnit XII i »Procatechesis« (lat., »Prolog til katekesen«) i *S. Cyrilli archiepiscopi Hierosolymitani opera quæ extant omnia, et ejus nomine circumferuntur* [lat., Ærkebiskop af Jerusalem, Sankt Kyrils samtlige overleverede værker, og de værker, der er i omløb under hans navn], udg. af A.A. Toutté, Paris 1720, folio-format, s. 9.

I trykt udgave: Bind 27 side 104 linje 30

◀ det **var saa**: forholdt sig således.

I trykt udgave: Bind 27 side 104 linje 32

◀ **omtrent fra det 4de Aarh: ... optegnet; men ei ganske som vort** : sigter til den udgave af trosbekendelsen, der blev brugt ved dåben i den rom. kirke, og som findes optegnet i et forsvarsskrift af Rufinus fra Aquileia (d. 410), se »Om det apostolske Symbol« i J.C. Lindbergs *Historiske Oplysninger om den danske Kirkes symbolske Bøger* (104,1), s. 74-82, især s. 81f. I en note, s. 81f., bringer Lindberg »det romerske Symbol« sådan, som det er overleveret af Rufin: »Credo in deum patrem omnipotentem; Et in Christum Jesum, unicum filium ejus, dominum nostrum, qui natus est de spiritu sancto ex Maria virgine, crucifixus sub Pontio Pilato, et sepultus; tertio die resurrexit a mortuis; adscendit in coelos, sedet ad dextram patris; inde venturus est judicare vivos et mortuos. Et in spiritum sanctum, sanctam ecclesiam, remissionem peccatorum, carnis resurrectionem« (»Jeg tror på Gud, Fader, den almægtige; Og på Jesus Kristus, hans eneste Søn, vor Herre, som ved Helligånden er født af Jomfru Maria, korsfæstet under Pontius Pilatus, og begravet; opstod på tredje dag fra de døde; opfør i himlene, sidder ved Faderens højre hånd; derfra skal han komme at dømme levende og døde. Og på Helligånden, den hellige kirke, syndernes forladelse, kødets opstandelse«). I den katekismus, der findes bagest i *Forordnet Alter-Bog* (102,15), har Den apostolske Trosbekendelse følgende ordlyd, s. 289f.: »Jeg troer paa Gud Fader, Himmels og Jordens almægtige Skaber. / Og paa JESUS CHRISTUS, hans eneste Søn, vor HERRE, som er undfangen af den hellige Aand; født af Jomfru Maria; piint under Pontius Pilatus; korsfæstet, død og begravet; nedfaren til Helvede; paa tredie Dag igien opstanden fra de Døde; opfaren til Himmelen; siddende ved Guds, den almægtige Faders, høire Haand; derfra han skal komme at dømme Levende og Døde. / Jeg troer paa den hellige Aand, en hellig christelig Kirke; de Helliges Samfund; Syndernes Forladelse; Legemets Opstandelse, og et evigt Liv.« If. ritual for barnedåb er det denne version, der med den foranstillede forsagelse af Djævelen og i spørgsmålsform benyttes ved dåb, s. 246f. Det samme er tilfældet i den ældre udgave af alterbogen fra 1812 (102,15), hvor Den apostolske Trosbekendelse har følgende ordlyd, s. 291: »Jeg troer paa Gud Fader, Almægtigste Himmels og Jordens Skaber. / Og paa JESUM CHRISTUM, hans eenbaarne Søn vor HERRE, som er undfangen af den Hellig Aand; Født af Jomfrue Maria; Piint under Pontio Pilato; Korsfæstet; Død; Og begravet; Nedfoer til Helvede; Opstod tredie Dag fra de Døde; Opfoer til Himmels. Sidder hos Gud Faders Almægtiges høyre Haand. Derfra han skal igienkomme at dømme Levende og Døde. / Jeg troer paa den Hellig Aand. Een hellig Christelig Kirke at være, som er de hellige Menneskers Samfund; Syndernes Forladelse; Legemets Opstandelse; Og efter Døden det ævige Liv«.

I trykt udgave: Bind 27 side 104 linje 35

◀ **Lindberg, der argumenterer af det døde Bogstav** : 104,18. Se også »Om det apostolske Symbol« i J.C. Lindbergs *Historiske Oplysninger om den danske Kirkes symbolske Bøger* (104,1), s. 57-66, hvor Lindberg i sin argumentation for, at kirkefædrene ikke har anført Den apostolske Trosbekendelse, som den lød ved dåben, henviser til fx Irenæus og Tertullian og bringer lange citater på gr. og lat. samt i da. oversættelse fra deres skrifter, ligesom han illustrerer sine argumenter med et citat fra prædiken nr. XXV »Seiglet paa de Christnes Himmel-Brev« (over 1 Pet 4,7-11) i Grundtvigs *Christelige Prædikener eller Søndags-Bog* (101,29) bd. 2, s. 441 (jf. noten, s. 64). Se endvidere s. 69-77, hvor Lindberg i sit forsøg på at bevise, at troen på Jesu nedfart til Helvede el. underverdenen findes hos kirkefædrene, henviser til Kyril og Irenæus og bringer flere lange citater på gr. og i da. oversættelse fra Kyrils katekeser (104,30).

I trykt udgave: Bind 27 side 104 linje 37

◀ **saa er hundrede og eet ude** : talemåde i betydningen: så er spillet tabt (for kirken), så er det galt fat (med kirken); sml. formen 'nu er hundrede og ét ude', optegnet under »Ordsproglige Talemaader« i Chr. Molbech *Danske Ordsprog, Tankesprog og Riimsprog*, Kbh. 1850, ktl. 1573, s. 322: »'Nu er hundrede og eet ude' ∴ nu er det forbi med Enigheden, Roligheden.«

I trykt udgave: Bind 27 side 105 linje 4

◀ **K** : kirken.

I trykt udgave: Bind 27 side 105 linje 5

◀ **Pagten** : dåbspagten, dvs. den pagt med Gud og kirken, der oprettes, når der svares ja til hvert af de tre led i forsagelsen af Djævelen og til hver af de tre artikler i Den apostolske Trosbekendelse formet som spørgsmål samt til spørgsmålet 'vil du døbes på denne tro?'

I trykt udgave: Bind 27 side 105 linje 5

◀ **Grundtvig meente ... denne Theorie ... hvad der er chr. og hvad ikke** : se fx følgende passager i Grundtvigs artikelserie »Om Christendommens Sandhed« i *Theologisk Maanedsskrift* bd. 8, 1827, s. 226, hvor det hedder, »at *Troes-Bekjendelsen* ved Daaben er (...) et fuldgyldigt Vidnesbyrd om, hvad alle de skal troe, der vil være Christne, saa, hvem der fornægter eller i mindste Maade vrager den Tro, som ikke alene Lutheranerne, men ogsaa Catholikerne bekjende, han er aabenbar ingen Christen, med mindre den christelige Tro har fra Arilds-Tid været forfalsket i Kirken, hvad han faaer see til om han kan bevise, men maa da først gaae ud af vor Kirke, hvor Ingen kan være, som aabenbar fornægter og forkaster sin *Daabs-Pagt*. / Nu kan vi da rolig overlade til Enhver: hvilken Forsikkring om den ægte Christendom, de helst vil troe, enten den hele christelige Kirkes og Menighedens høitidelige Vidnesbyrd ved Daaben gennem mange Aarhundreder, eller nogle fra deres Daabs-Pagt affaldne [frafaldne] Boglærdes Paastand, som ovenikjøbet vil indbilde os, at Christendommen var af Begyndelsen det rene Hedenskab.« Videre siges det, s. 226, at »den offentlige og almindelige Troes-Bekjendelse (...) lærer os baade hvordan Skriften skal forstaaes christelig, og lærer os tillige at skille [skelne] imellem den christelige Tro, som vi har tilfælles med alle dem, der har været Christne før vi, og dem, der skal være det efter os«. Og endelig hedder det, s. 227: »Naar vi saaledes holde fast ved det *Troens Ord*, som er *Aandens levende Røst*, hvorefter Skriftens *Bogstav* skal udtydes og forklares, da kan vi ogsaa først med Held forsvare Troen mod Dens Fiender, og bestyrke den hos de Tvivlraadige; thi saalænge vi vilde udlede Troen af Skriften, kunde Modstanderne trættes med os til Domme-Dag om hvad der var den christelige Tro, der skulde forsvares, og saalænge maatte Menigheden blive tvivlraadig ved enhver af de utallige og tildeels til Domme-Dag uopløselige Tvivl, der kan opkastes og opstaae ved en ældgammel Bog, der er gaaet igjennem saamange Hænder, og har saa mangfoldigt, saa dybt og derfor nødvendig mangelsteds saa dunkelt et Indhold, som Bibelen.« Se ogsaa den tredje og sidste del af Grundtvigs artikelserie »Skal den Lutherske Reformation virkelig fortsættes« i *Maanedsskrift for Christendom og Historie* bd. 1 (101,29), s. 417-484; s. 439, hvor Grundtvig fremsætter en række påstande, herunder følgende tre: »a. At den *mundtlige* Troes-Bekjendelse ved Daaben er uafhængig af al Skrift, og, som Menighedens eenstemmige Vidnesbyrd om sin Tro, det gyldigste historiske Vidnesbyrd der kan gives om: hvad alle Christne fra Begyndelsen af har troet. / b. At denne Troes-Bekjendelse, som Vilkaaret for Optagelsen i det Christne Kirke-Samfund, er Kirkens uforanderlige *Troes-Regel* og *Grund-Lov*, som i uopløselig Forening med Daaben sætter det eneste forsvarlige Skiel mellem Kirken og Verden, eller mellem den virkelige Christenhed og hvad der er det ikke. / c. At det mundtlige Ord ved Sacramenterne, og især Troes-Bekjendelsen, er Grund-Regelen for Bibel-Fortolkningen i Christenheden, hvorefter enhver Skrift-Klog, der vil blive i den Christne Kirke, skal og maa rette sig.« Se videre s. 442f.

I trykt udgave: Bind 27 side 105 linje 8

◀ **Han meente, at Bibelen var døvstum... give den alle Fortolkninger** : se fx følgende passager i Grundtvigs artikelserie »Om Christendommens Sandhed« i *Theologisk Maanedsskrift* bd. 6, 1826, s. 141: »Vor hellige Skrift gjør i sig selv ikke Skilsmisse mellem os og Verden; thi som *Skrift* er den i sig selv en Bog, altsaa en død ting, der ligesaavel indvendig som udvendig er udsat for alle ved en Bog muelige Indvendinger, Forandringer og Fordreielser, saa den er nødvendig det store *Tvistens Æble* mellem *christelige* og *verdslige Bog-Lærde*, som Verden godt, uden at opgive sit Had til Guds Riges Ord, kan tilegne sig, da den jo kan paastaae, at naar man læser rigtig, og er forsvarlig boglærd, da finder man slet ikke Guds Riges Ord afbildet der, men netop det Modsatte.« Og videre, s. 142f.: »Sagen er da kun, at efterdi Kirken ikke helliges af Skriften, men Skriften af Kirken, eller fordi *Troens Ord*, vi bekjende og forkynde, er *Kirkens levende*, og *Skriften* derimod dens *døde Begreb*, saa er det aabenbar ikke Skriften, der kan eller skal forsvare Kirken, men Kirken, der skal forsvare Skriften, ligesom det ikke er Hoved-Staden, der skal forsvare sine Indbyggere, men dem, der skal forsvare den, og saa vist som en Hoved-Stad kan være i Fiendess Vold, uden derfor at være tabt, naar Indbyggerne har Mod og Kraft til at tage den tilbage, ligesaa vist kan Skriften være voldtaget, uden at det enten afbeviser [modbeviser] vor christelige Tro, eller vor Ret til at erklære Skriften, ret forklaret, for aldeles overensstemmende dermed.« Se ogsaa den tredje og sidste del af Grundtvigs artikelserie »Skal den Lutherske Reformation virkelig fortsættes« i *Maanedsskrift for Christendom og Historie*

bd. 1 (101,29), s. 417-484; s. 427, hvor det med reference til Bibelen hedder, at »Bogen, som Man veed, er døv-stum«. Se endvidere foregående kommentar (105,8).

I trykt udgave: Bind 27 side 105 linje 9

◀ **meente ... disse Ord ... saa simple, at Ingen kunde misforstaae dem** : 105,8. Se også følgende passage i Grundtvigs anmeldelse af »Om Begrebet af den christelige Dogmatik, ved J. P. Mynster« i *Maanedsskrift for Christendom og Historie* bd. 1 (101,29), s. 596f.: »saameget er uden alt andet Vidnesbyrd soleklart, at, i Sammenligning med Bibelen, er den Apostoliske Troes-Bekiendelse i alle Maader en uforlignelig bekvem og bestemt Troes-Regel og kirkelig Forenings-Punkt. Troes-Bekiendelsen kan nemlig ligesaa godt mundtlig meddeles dem der ikke kan læse, som dem der kan det, og det er allerede et væsentligt Fortrin ved Kundskabs-Kilden for en Tro, der skal være almindelig, og dernæst er den saa kort, at den uden Møie kan læres og huskes, og daglig gjentages selv af de Enfoldigste og mest Trælbundne, og det er en nødvendig Egenskab ved en Troes-Regel, der skal være bindende for alle Samfundets Medlemmer, og Prøvestenen for deres Haabs og deres Tankers Christelighed.«

I trykt udgave: Bind 27 side 105 linje 10

◀ **Mk.** : Forkortelsen er ikke identificeret.

I trykt udgave: Bind 27 side 105 linje 20

◀ **Daabsformularen** : de tre led i forsagelsen af Djævelen og de tre artikler i Den apostolske Trosbekendelse formet som spørgsmål samt spørgsmålet 'vil du døbes på denne tro?'

I trykt udgave: Bind 27 side 105 linje 20

◀ **Alterbogen** : Dåbsritualet findes under »Daabens Sacramente« i både den ældre og den nye udgave af alterbogen (102,15).

I trykt udgave: Bind 27 side 105 linje 21

◀ **Clausen har forfeilet Striden ... en væsentlig Forandring ell. ikke** : sigter til H.N. Clausens anmeldelse af Grundtvigs stridsskrift *Om Daabs-Pagten* (101,31) både i *Maanedsskrift for Litteratur*, udg. af »et Selskab«, bd. 8, Kbh. 1832, s. 600-618, og som særudgivelse (102,3). Sigter desuden til Clausens artikel »Om Djævelen og Forsagelse af Djævelen« både i *Maanedsskrift for Litteratur* bd. 11, Kbh. 1834, s. 23-61, og som særudgivelse (102,3). Se også Clausens anmeldelse af Engelbrechts skrift (105,27) i *Maanedsskrift for Litteratur* bd. 12, Kbh. 1834, s. 361-395. – Den 'forandring', SK sigter til, er dels den ændring i forsagelsen af Djævelen, Clausen havde foreslået i ovennævnte artikel og særudgivelse, dels den ændring, Clausens far, stiftsprovst H.G. Clausen, havde foretaget ved dåb i Vor Frue Kirke (102,3). – **Clausen**: Henrik Nicolai Clausen (1793-1877), da. teolog og politiker, dr.phil. et theol.; fra 1822 ekstraordinær og fra 1830 ordinær prof. i teologi (dogmatik) ved Københavns Universitet.

I trykt udgave: Bind 27 side 105 linje 23

◀ **Grundtvig** : sigter til Grundtvigs artikel »Om Daabs-Pagten« i nr. 2, [den 13. jan.] 1833, i *Den Nordiske Kirke-Tidende* bd. 1 (101,33), sp. 17-25, hvor Grundtvig svarer på Clausens anonyme anmeldelse i *Maanedsskrift for Litteratur* bd. 8 (se foregående kommentar). Sigter desuden til Grundtvigs artikel »Om Hr. Dr. og Prof. H. N. Clausen« i nr. 5, [den 3. feb.] 1833, *Den Nordiske Kirke-Tidende* bd. 1, sp. 67-73, hvor Grundtvig reagerer på Clausens udgivelse af sin anmeldelse i særtryk ledsaget af en efterskrift (102,3). Se også den tredje og sidste del af Grundtvigs artikelserie »Skal den Lutherske Reformation virkelig fortsættes« i *Maanedsskrift for Christendom og Historie* bd. 1 (101,29), s. 417-484; s. 450f.

I trykt udgave: Bind 27 side 105 linje 26

◀ **Lindberg** : sigter til J.C. Lindbergs artikel »Om Prof. Clausens 'Djævelslære' i Maanedsskrift for Litteratur« i nr. 9 og nr. 10 (102,3) i *Den Nordiske Kirke-Tidende* bd. 2, sp. 129-144 og sp. 145-160. Sigter desuden til den første i J.C. Lindbergs artikelserie »Om den christne Troes-Bekjendelses Form i den sidste Udgave af den danske Alterbog« i nr. 49 (102,15) i *Den Nordiske Kirke-Tidende* bd. 2, sp. 817-832; 820.

I trykt udgave: Bind 27 side 105 linje 27

◀ **Engelbrecht** : sigter til W.F. Engelbrechts *Sendebrev til Højærværdige Hr. Dr. theol. Prof. Clausen, i Anledning af hans Afhandling om Djævelslæren og Forsagelsen af Djævelen ved Daaben*, Kbh. 1834, især s. 81-98. Bogen blev kritisk anmeldt af H.N. Clausen i *Maanedsskrift for Litteratur* (105,23). – **Engelbrecht**: Wolf Frederik Engelbrecht (1771-1862), da. teolog og præst; cand.theol. 1790, fra 1795 sognepræst i Lyderslev og Frøslev på Sjælland, 1798-1806 provst for Stevns herred, 1829 konsistorialråd (en titel, der især blev tildelt fortjenstfulde præster, og som gav rang i 6. klasse, nr. 3 i den borgerlige rangforordning af 14.

okt. 1746 (med ændringer ved bekendtgørelse af 12. aug. 1808)).

I trykt udgave: Bind 27 side 105 linje 27

◀ **Theorie om »λογος«** : hentyder til Joh 1,1-5: »I Begyndelsen var Ordet [ὁ λόγος (gr., ho lógos)], og Ordet [ὁ λόγος] var hos Gud, og Ordet [ὁ λόγος] var Gud. Det var i Begyndelsen hos Gud. Alle Ting ere blevne til ved det; og uden det er ikke een Ting bleven til af det, som er. I det var Livet, og Livet var Menneskens Lys. Og Lyset skinnede i Mørket, og Mørket begreb det ikke« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 27 side 105 linje 30

◀ **overført paa Ordet (...) det levende Ord** : se fx slutningen af N.F.S. Grundtvigs prædiken nr. XX »Klippen er Christus« (over 1 Kor 10,1-13) i hans *Christelige Prædikener eller Søndags-Bog* (101,29) bd. 3, s. 469, hvor han siger, at det vil ske »allevegne hvor der er levende Tro tilbage, at Christi Kirke hæver sig igjen paa sin Klippe til Vennernes Fryd og til Fiendens Skam, hæver sig med den salige Bevidsthed, at den hviler ikke paa verdslig Magt og Konge-Gunst, og ei paa Ord som Mande-Vidd lærde, men paa det levende, uforgiængelige og almindelige Ord af Ham, som selv er Ordet af Begyndelsen, og som derfor i Sandhed er aandelig, guddommelig tilstæde overalt hvor dette Troens Ord lever i Hjertet og lyder paa Tungen, (Rom. 10, 6. 8), saa netop fordi vi ikke forblande *Ordet* med *Bogstavet* som kun er det døde Tegn, netop derfor er det *bogstavelig* sandt at *Klippen* hvorpaa Kirken hviler, *det er Christus* selv, som *aandelig* besjæler, opliver og opfylder sit Ord til Dagenes Ende, og i al Evigheds Evighed; thi Himmel og Jord skal forgaae, og dermed *alle Skrifter*, de hellige saavel som de andre, men *mine Ord*, siger *Herren*, skal ingenlunde forgaae, og hvo [hvem] dem troer, han haver det evige Liv! Amen!« Se også følgende passage i Grundtvigs prædiken nr. XXVI »Ordet og Skriften« (over 1 Kor 1,4-9) i *Christelige Prædikener eller Søndags-Bog* bd. 3, s. 586f.: »Som det levende Guds Ord kom til Verden paa Herrens og Apostlernes *Tunger*, saaledes udbredte og forplantede det sig fra *Mund* til *Mund*, som et hørøstet Vidnesbyrd om Ordet der blev Kiød og boede iblandt os, og om Aanden som satte sig paa Apostlerne med glødende *Tunger*, og om Livet som vidunderlig opsteg af Gienfødelsens og Fornyelsens Bad, om den guddommelige Sjæle-Føde paa Herrens Bord, og om den Fred og Trøst og Glæde som fra alle Sider indstrømmede i deres Hjerter som troede og bleve døbte, tog Korset op, og fulgte Herren, og saaledes skal *Guds Ord* og dermed Troen og Haabet og Kiærligheden forplantes til Verdens Ende, og kun dette levende, uforkrænkelige Troens Ord i vor Mund og i vort Hjerte, ei nogen Skygge deraf med Blæk eller Farver, skal overleve Himlen og Jorden, kun dette levende, lydelige, hørøstede Guds Ord kan gløde paa Troendes Læber, giennemgløde deres Hjerter, og aabne Kilden i dem der springer til et evigt Liv; thi *kun i dette Ord er Aanden*, er den *Hellig-Aand*, der ei som Møl og Bog-Orme kan eller vil boe i Bind eller Blade, men flyver kun i den usynlige Fjeder-Ham som Røsten vel maa kaldes, og boer kun i Hjerter som kiærlig omfavne det Ord der gik ud af Guds Mund.« Se endelig følgende passage i Grundtvigs prædiken over Mark 7,31-37 (om Jesu helbredelse af den døve og stumme mand) til 12. søndag efter trinitatis i 1834, se *N. F. S. Grundtvigs Prædikener 1822-26 og 1832-39*, udg. af Chr. Thodberg, bd. 7, »1833-34«, Kbh. 1984, s. 290: »Ja, mine Venner! Ordet som var i Begyndelsen, det Guddommelige Ord, uden hvilket der skedte slet Intet, det er til Enden og uden Det skeer slet Intet, og ligesom Ordets Liv var fra Begyndelsen Menneskets Lys, saa [således] er det til Enden, og uden et levende Guddoms-Ord der tiltaler Mennesket og skaber hvad det nævner, skænker hvad det tilbyder, uden det er Mennesket til alle Tider, aandelig talt, fattig og ussel og nøgen, ja, ligesom dødt og begravet.« – **det levende Ord**: 101,29 og 104,13.

I trykt udgave: Bind 27 side 105 linje 30

◀ **De samme Indvendinger ... de selv gjøre mod Bibelen** : 104,13 og 105,9. – **kunne**: kan.

I trykt udgave: Bind 27 side 105 linje 35

◀ **Indlednings Videnskab** : Med 'indledningsvidenskab' sigtes til den videnskabelige disciplin, også kaldet 'isagogik', der beskæftiger sig med studiet af de bibelske skrifers og skriftgrupperes tilblivelses-, tekst- og overleveringshistorie samt spørgsmålet om de enkelte skrifers oprindelse, proveniens og ægthed, herunder deres forfatter og modtagere (sml. fx W.M.L. de Wette *Lehrbuch der historisch-kritischen Einleitung in die Bibel Alten und Neuen Testaments* bd. 1, *Lehrbuch der historisch-kritischen Einleitung in die kanonischen und apokryphischen Bücher des Alten Testaments*, 4. forbedrede udg., Berlin 1833 [1817], bd. 2, *Lehrbuch der historisch-kritischen Einleitung in die kanonischen Bücher des Neuen Testaments*, 3. forbedrede udg., Berlin 1834 [1826], ktl. 80). Med 'symbolet' (bekendelsen), sigtes til Den apostolske Trosbekendelse (101,29, 102,15, 104,1, 104,9 og 104,35).

I trykt udgave: Bind 27 side 106 linje 1

◀ **Gl. T. ... i Modsætning til N. T. angivet i Heb: 12,24** : Hebr 12,24: »og til den nye Pagts Midler, Jesum, og til Bestænkelsens Blod, som taler bedre, end Abel« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 27 side 106 linje 3

◀ **»αιματι ραντισμου κρειττον λαλουντι παρα τον Αβελ** : citat fra andet halvvers af Hebr 12,24: »καὶ

αἵματι ῥαντισμοῦ, κρεῖττον λαλοῦντι παρὰ τὸν ᾿Αβελ« i *Novum Testamentum graece*, udg. af C.G. Knapp, bd. 1-2, 4. udg., Halle 1829 [1797], ktl. 14-15 (forkortet *Novum Testamentum graece*).

I trykt udgave: Bind 27 side 106 linje 4

◀ **Det er en mærkelig Sammenhæng ... at nærme sig Chatolicismen** : Hvad der sigtes til, er ikke identificeret.

I trykt udgave: Bind 27 side 106 linje 8

◀ **med Hensyn til Luthers ... Clausen og Hohlenbergs Tidsskrift, 3 B. p. 548 nederst og 557** : henviser til »Tydsklunds Reformationshistorie indtil efter Rigsdagen i Worms. / Af Frederik v. Raumer. / 1833« i *Tidsskrift for udenlandsk theologisk Litteratur*, udg. af H.N. Clausen og M.H. Hohlenberg (98,8) bd. 3, Kbh. 1835, s. 513-580; s. 548 nederst: »Luthers Venner berømmede hans afgjorte Overlegenhed i enhver Henseende. Hans Fiender dadlede derimod (uden Hensyn til hans Læres Indhold), at han heller vilde have Digtere og Lægfolk, ja den store Hob til Dommere og Voldgiftsmænd end de sagkyndigste Theologer, og at han kun med Møie var bragt til at antage en Appellation [indankning] til theologiske Fakulteter.« Og s. 556f.: »Da Luther saae, at den Sag, der begeistrede ham og som han holdt for den vigtigste paa Jorden, betragtedes med Ligegyldighed af Keiseren og Stænderne, eller at de dog afholdtes fra udvortes Skridt af uvedkommende Grunde; da han bemærkede, at mange Biskopper tænkte mere paa at benytte sig af deres Embeder end paa en Kirkeforbedring og selv de bedste raadede ham at holde sig indenfor visse Grændser: blev han et Øieblik tvivlsom om hvad han skulde gjøre og lade. Men hans Overbeviisning, at det Hele tilsidst vilde blive Pavens Dom underkastet, og at intet vilde blive forandret eller forbedret, skyndte ham fremad, og det saameget mere, som utrættelig Forsken havde udvidet hans nuværende Anskuelse overordentlig i Sammenligning med de tidligere, og gjort ham fra en Modstander af Aflad til en Modstander af næsten hele den romerske Kirkes Grundlag. Om han havde Ret eller Uret, skulde hverken en almægtig Foresat eller Fyrster eller Biskopper, men enhver Enkelt prøve med sin Forstand og Samvittighed, og derefter afgjøre det efter Evangeliets Indhold. Jeg vil, siger han, kun have een Mester, som hedder Christus; alle Andre betragter jeg som Meddisciple. Fra dette Standpunkt af udgav han i Juni 1520 en Bog 'til den tydske Nations Adel', idet han stoled mere paa dennes af Fordomme uhildede Frihedssind end paa de andre. / Denne, i det Øieblik da Faren voxede, med største Dristighed affattede Krigserklæring imod den Tids Catholicisme lyder i det Væsentlige saaledes: 'Det er uchristeligt at modsætte Lægfolk og Geistlighed hinanden; de udgjøre een Stand, om de end ei have samme Forretning; Troen, ikke Vielsen, er det, som gjør En til Geistlig. Den verdslige Øvrighed har Lov til at straffe alle slette Mennesker, ogsaa Præster, og man maa paa enhver Maade standse den romerske Gjerrighed, der begaaer saamange Slags Ran. Paven har ingenlunde Ret til at forklare Skriften og sammenkalde Kirkeforsamlinger. Investituren [tildelingen af høje gejstlige embeder] tilkommer Keiseren, og verdslig Besiddelse har Paven skaffet sig paa uretmæssig og utilbørlig Maade, thi Christi Rige er ei af denne Verden. (...)'.« - **Luthers**: Martin Luther (1483-1546), ty. teolog, augustiner munk (1505-24), prof. i Wittenberg; som protestantisk reformator den centrale skikkelse i det opgør og brud med den middelalderlige theologiske tradition, pavemagten og romerkirken, som bl.a. førte til en nyordning af gudstjenesten og det kirkelige liv og til dannelse af en række evangelisk-lutherske kirkeordninger, især i Nordeuropa. Forfatter til en lang række theologiske, eksegetiske, opbyggelige og kirkepolitiske værker, talrige prædikener og salmer; desuden oversatte han Bibelen til tysk.

I trykt udgave: Bind 27 side 106 linje 16

◀ **Bøhmernes og Mæhrernes ... ikke ... modtage den latinske Lithurgi** : sml. fx følgende passage i indledningens § 14 i S.J. Stenersen *Udsigt over den Lutherske Reformation, med en Indledning om Kirkens Tilstand før samme* bd. 1-2, Christiania [Oslo], 1818-19; bd. 1, s. 195f.: »Bøhmen var af græske Lærere omvendt til Christendommen, og havde derfor aldrig i den Grad agtet Paven, som Europas øvrige Lande. Her havde ogsaa i det 14de Aarhundrede levet tre Lærere, til hvilke det hele øvrige Europa paa den Tid ingenlunde kan opvise Magen: Conrad Stieckna, Johan Milicz og Mathias von Janow havde nemlig alle tre klarligen indseet, at den udvortes Andagt, der paa den Tid pristest som Hellighed, snarere var Ugudelighed (...). Milicz havde ogsaa drevet især paa, at Gudstjenesten skulde holdes paa Modersmaalet, og for at de Bøhmiske Præster kunde have et Sted, hvor de paa Modersmaalet kunde forkynde Guds Ord, da de hidtil, hvis de vilde gjøre det, havde været nødt til at træde op i private Huse og i Afkroge, havde 2 fromme Mænd opbygget et lidet Capel, som de kaldte Bethlehem, og ved dette blev 1402 *Johan Huss* i sit 18de Aar ansat som Prædikant.« - **Paastand paa**: påstand om, krav på.

I trykt udgave: Bind 27 side 106 linje 18

◀ **Spaniernes Paastand at beholde deres gl mostarabiske** : sml. artiklen »Mozarabische Liturgie« i W.D. Fuhrmann *Handwörterbuch der christlichen Religions- und Kirchengeschichte* (104,6) bd. 3, s. 181f. - **mostarabiske**: el. mozarabiske, her anvendt som betegnelse for de kristne, der i Spanien levede under arabisk el. maurisk herredømme.

I trykt udgave: Bind 27 side 106 linje 19

◀ **Man har ... det store Fortrin Apostlene havde** : 100,13.

I trykt udgave: Bind 27 side 106 linje 23

◀ **vistnok** : sandt nok.

I trykt udgave: Bind 27 side 106 linje 24

◀ **Blomstret** : blomsten.

I trykt udgave: Bind 27 side 107 linje 2

◀ **den apostoliske Kirke** : kirken på apostlenes tid.

I trykt udgave: Bind 27 side 107 linje 3

◀ **præfigureret** : aftegnet forud, afgivet forbillede for.

I trykt udgave: Bind 27 side 107 linje 3

◀ **Antagelsen af Inspiration** : 95,27 og 100,13.

I trykt udgave: Bind 27 side 107 linje 5

◀ **Telegraph-Efterretning** : skrevet efterretning fra det fjerne.

I trykt udgave: Bind 27 side 107 linje 7

◀ de, der (...) **ville**: vil.

I trykt udgave: Bind 27 side 107 linje 8

◀ **Bibelen konstituerende K.** : sml. fx H.N. Clausen *Catholicismens og Protestantismens Kirkeforfatning, Lære og Ritus*, Kbh. 1825, s. 222f.: »Den protestantiske Kirkes *Virksomhed* er baade i sin Tendents og sine Midler bestemt ved Forholdet, hvori den sætter sig til den hellige Skrift. Som Maalet for sin Stræben foresætter den sig nemlig ikke blot i Almindelighed at fremme christelig Gudskundskab og Guds frygt; men tillige – for at sikre sin Stræben for at forfeile den rette Vei – at fremme den ved *Skriften og i Skriftens Aand*. Skriften er Grundvolden, hvorpaa den alene kan bygge med Sikkerhed, og denne Grundvold maa den først og fornemmelig [især] sørge for at faae lagt; Kirkens første Pligt er det altsaa, at lede sine Medlemmer til Besiddelse og Brug af den hellige Skrift«. Og videre s. 303f.: »Den protestantiske Kirke henholder sig (...) med Rette udelukkende til *den hellige Skrift*; thi, saavidt som den troer, at Aabenbaringen er ved Guds naadefulde Foranstaltning bleven fuldendt og i sin Reenhed overantvordet [overleveret] Menneskene, saavist maa den ogsaa antage, at de mundtlige Ord, som muligviis endnu kan være opbevaret i Kirken, men uden at denne Mulighed ved gyldig Slutning lader sig forvandle til Vished, ikke kan være Menneskene anvist af Gud som autentisk Kundskabskilde, men at det skrevne Ord, som er den eneste Form, i hvilken Læren har vedligeholdt sig i beviislig Integritet, saa at den lyder for os, som den lød for de første Aarhundreders Christne, ogsaa er den eneste, der af Gud er given som Kilde til vor Kundskab, som Regel for vor Tro.« Og s. 323, hvor Clausen drager grænselinjen mellem katolicisme og protestantisme således: »*enhver egentlig Tro paa Kirken er Mistro til Skriften*; enten Kirken Alt, eller Skriften Alt«. Sml. også J.P. Mynster *Om Begrebet af den christelige Dogmatik*, Kbh. 1831 (105,10), især § 24, s. 28-30; s. 30: »*Som oprindeligt Vidnesbyrd om den christelige Aabenbaring* have vi saaledes *alene den hellige Skrivt*«. Og § 25, s. 31, hvor det hedder, at i forhold til 'udvortes vidnesbyrd' om den kristne åbenbaring »gielder Kirken som saadan slet ikke mere end de, der ere udenfor Kirken; thi da der jo ogsaa gives falske Kirker, og en christelig Kirkes Sandhed jo alene kan erkiendes ved Overeensstemmelse med Christi Ord, saa maa dette Ord have sin Stadfæstelse andetstedsfra, end fra den Kirke, som først stadfæstes ved Ordet.« – **K.:** kirken.

I trykt udgave: Bind 27 side 107 linje 11

◀ **Kirken konstituerer Bibelen** : sml. N.F.S. Grundtvigs standpunkt (105,9). Sml. også følgende passage i nr. XXI »Kirke-Troen og Traditionen« (over 1 Kor 15,1-14) i Grundtvigs *Christelige Prædikener eller Søndags-Bog* (101,29) bd. 3, s. 478, hvor det hedder, at lutheranerne tog fejl, »deels fordi vi veed, Evangeliet i Kirken er ældre end Evangeliet i Skriften, deels fordi den mundtlige Tale er det virkelige Ord, medens al Skrift kun er Ordets Tegn og Skygge, og endelig fordi det mundtlige Vidnesbyrd ved Sacramenterne i Kirken, er langt paalideligere end det Skriftlige i Studere-Kamrene, og er det Eneste, der til alle Tider har været alle de Troende uden Undtagelse bekiendt.« Sml. endvidere bd. 3, nr. XXVI »Ordet og Skriften« (over 1 Kor 1,4-9), s. 574-595.

I trykt udgave: Bind 27 side 107 linje 12

◀ **Protest. antager Bibelen svævende over Kirken** : sml. fx H.N. Clausen *Catholicismens og Protestantismens Kirkeforfatning, Lære og Ritus* (107,11), s. 68f.: »Protestantismen henflytter sig (...) umiddelbart til Christendommens Fødsel; fra det mørke, vildsomme Labyrinth af modstridende Beretninger, Fortolkninger og derpaa grundede Paastande tyer den tilbage til Christus som eneste Herre og Mester, til Skriften som eneste, i sig tilstrækkelig Regel og Rettesnor. Heraf følge *tvende Hovedgrundsætninger*: at ingen Auctoritet, undtagen den hellige Skrift, kan gjælde for Christne som ubetinget Troeskilde, og at intet kirkeligt Samfund kan ifølge Arveret eller andre historiske Grunde opstille sig som den sande Kirke.« Og videre s. 70, hvor det om protestantismen hedder: »Dens positive Eiendommelighed udtrykkes ved Navnet *evangelisk*; thi ihvorvel denne Benævnelse tilkommer ethvert christeligt Samfund, er den dog i udmærket Betydning særegen for den protestantiske Kirke, som udelukkende henholder sig til Evangeliets skrevne Ord.« Og videre s. 214: »Naar den protestantiske Kirke sætter sig formedelst Skriften i umiddelbar Forbindelse med Christus (...) og lærer, at Gud har aabenbaret sig ved Christus, og nedlagt sin aabenbarede Villie i den hellige Skrift; antager den tillige, at *Menneskene i denne Aabenbaring have det tilstrækkelige Middel til Frelse og Salighed, og at de, efter at have modtaget denne, skulle [skal] ved egen Grandsken i Skrifterne sætte sig i Besiddelse af den saliggjørende Kundskab*. Kirken, som forener de Christne i denne Stræben, er et helligt, aandigt [åndeligt] Samfund, men desuagtet altid et menneskeligt Samfund, som arbejder sig frem igjennem Feiltagelser og Forvildelser, og som kan arbeide sig frem saalænge den beholder den lysende Ledestjerne for Øie.« Sml. modsætningsvis følgende passage i prædiken nr. XX »Klippen er Christus« (over 1 Kor 10,1-13) i N.F.S. Grundtvigs *Christelige Prædikener eller Søndags-Bog* (101,29) bd. 3, s. 458f.: »Det er (...) klart, at Protestanterne har Uret, naar de kalde *Skriften* en saadan klippefast Grundvold for Christi Kirke, thi det ligger i Sagens Natur, at ingen Bog, end sige da en Bog hvis Grund-Sprog er saa at sige hele Menigheden ubekjendte, medens de Skrift-Kloge kun stove derpaa, kan umuelig være det«.

I trykt udgave: Bind 27 side 107 linje 13

◀ **Muhameds Ligkiste mellem de 4 Magneter** : sigter til sagnet om Muhameds (96,19) jernligkiste i Medina, der efter sigende blev holdt svævende i luften ved hjælp af magnetsten, jf. fx »Mahomed« i Ludvig Holbergs *Adskillige store Heltens (...) sammenlignede Historier og Bedrifter* bd. 1-2 [1739]; bd. 2, i *Ludvig Holbergs udvalgte Skrifter*, udg. af K.L. Rahbek, bd. 1-21, Kbh. 1804-14; bd. 10, 1807, s. 75f.

I trykt udgave: Bind 27 side 107 linje 14

◀ den **saa**: således.

I trykt udgave: Bind 27 side 107 linje 17

◀ **udfordrede** : som kræves udleveret el. fremvist.

I trykt udgave: Bind 27 side 107 linje 19

◀ **Trosbekjendelse** : hentyder til den centrale plads, Den apostolske Trosbekendelse har i Grundtvigs kirketeori (101,29 og 105,8).

I trykt udgave: Bind 27 side 107 linje 22

◀ **Quarantaine** : karantæne.

I trykt udgave: Bind 27 side 107 linje 27

◀ de **skulle**: skal.

I trykt udgave: Bind 27 side 107 linje 27

◀ **Mth: 11,12** : hvor Jesus siger: »Men fra Johannes den Døbers Dage indtil nu trænger man med Vold ind i Himmeriges Rige, og de, som trænge ind, rive det til sig« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 27 side 108 linje 1

◀ ikke **ville**: vil.

I trykt udgave: Bind 27 side 108 linje 4

◀ **1 Corinth: XIII, 12 βλεπομεν γαρ ἄρτι ... εν αιγιματι** : citat fra 1 Kor 13,12: »Βλέπομεν γὰρ ἄρτι δι' ἐσόπτρου ἐν αἰνίγματι« (gr., »Thi nu see vi ved et Speil, i en mørk Tale [i en gåde]« (NT-1819)), i *Novum Testamentum graece* (106,4).

I trykt udgave: Bind 27 side 108 linje 8

◀ **at X. er født af en Jomfrue** : se Matt 1,18 og Luk 1,26-38; se anden artikel i Den apostolske

Trosbekendelse: »Og paa Jesus Christus, hans eneste Søn, vor Herre, som er undfangen af den hellige Aand; født af Jomfru Maria; (...)« (104,35).

I trykt udgave: Bind 27 side 108 linje 15

◀ **man fortæller noget Lignende om Hercules** : sigter til den forunderlige måde, hvorpå den gr. sagnhelt Herakles (i den rom. mytologi kaldt Hercules) blev undfanget og født. Da Elektryon, konge af Argos, måtte drage i krig, overdrog han sin datter Alkmene til Amphitryon med det påbud, at han skulle respektere hendes jomfruelighed, indtil de blev gift. Kort efter at Elektryon var vendt tilbage, kom Amphitryon imidlertid til at slå ham ihjel under indfangning af noget kvæg. Alkmenes bror Sthenelos tog derpå magten over teleboerne (også kaldt taphierne), og hun og Amphitryon måtte drage i landflygtighed i Theben. Men inden de kunne gifte sig, måtte de hævne sig på Sthenelos, hvorfor Amphitryon drog i krig mod teleboerne. Mens han var væk, fik Alkmene besøg af Zeus i skikkelse af Amphitryon, og hun blev gravid med Herakles. Således blev der tale om en jomfrufødsel. Sml. fx artiklen »Hercules« i *Paul Fr. A. Nitsch neues mythologisches Wörterbuch*, 2. udg. ved Fr. G. Klopfer, bd. 1-2, Leipzig og Sorau 1821 [1793], ktl. 1944-1945 (forkortet *Nitsch neues mythologisches Wörterbuch*); bd. 1, s. 812-856; s. 812.

I trykt udgave: Bind 27 side 108 linje 16

◀ **i den indiske Gudelære** : se fx § 138, om Kristi menneskelige natur, i K.G. Bretschneider *Handbuch der Dogmatik* (95,27) bd. 2, s. 170-179; s. 174, note 137, hvor Bretschneider henviser til E.F.K. Rosenmüller, der anfører, »daß auch Budda und Fohi, als von einer Jungfrau, ohne Concurrenz eines Mannes erzeugt, dargestellt würden«. Henvisningen til Rosenmüller er til hans artikel »Ueber die Geburt des Heilandes von der Jungfrau. Jesai. VII, 14. Mich. V, 1. 2. Matth. I, 18-23. Luc. I, 26-36« i *Journal für auserlesene theologische Literatur*, udg. af J. Ph. Gabler, bd. 2, Nürnberg 1806, s. 253-267; se især s. 260-263.

I trykt udgave: Bind 27 side 108 linje 16

◀ **Hens.** : henseende.

I trykt udgave: Bind 27 side 108 linje 18

◀ **tyder (...) hen paa** : vidner om, er tegn på.

I trykt udgave: Bind 27 side 108 linje 21

◀ **Prædestinationen** : 93,3.

I trykt udgave: Bind 27 side 108 linje 28

◀ **naar det hedder, at de bleve udvalgte »quos vocavit«** : hentyder formentlig dels til Rom 8,30, hvor Paulus skriver, at dem, Gud »forud beskikkede, dem haver han og [også] kaldet« (NT-1819). Dels til det sidste lutherske bekendelsesskrift *Formula Concordiae* (da. *Konkordieformlen*, ty. 1580, lat. 1598), art. XI »De aeterna Praedestinatione et Electione Dei« (lat., Om Guds evige forudbestemmelse og udvælgelse) i såvel 1. som 2. del; se især 1. del, kap. XI, 13, hvor der med klar henvisning til Rom 8,30 hedder: »Quos elegit, hos vocavit« (lat., »Dem, som han har udvalgt, har han kaldet«), *Libri symbolici ecclesiae evangelicae sive concordia* [lat., Den evangeliske kirkes symbolske bøger eller konkordiebogen], udg. af K.A. Hase, Leipzig 1827 (forkortet *Libri symbolici ecclesiae evangelicae*) (jf. ktl. 624, en 2. udg. fra 1837), s. 617-622 og s. 797-823; s. 619 (*Die Bekenntnisschriften der evangelisch-lutherischen Kirche* (99,1), s. 816-822 og 1063-1091; s. 819). – »**quos vocavit**«: lat., »de, som han har kaldet«.

I trykt udgave: Bind 27 side 108 linje 28

◀ **Schleierm: relative Prædestination** : se fx »Von der Erwählung«, § 117-120 i Fr. Schleiermacher *Der christliche Glaube* (93,13) bd. 2, s. 270-306, især »Erster Lehrsatz. Von der Vorherbestimmung«, § 119 »Die Erwählung derer, die gerechtfertigt werden, ist eine göttliche Vorherbestimmung zur Seligkeit in Christo«, s. 284-293, og følgende passage i § 119,3: »Es giebt Eine göttliche Vorherbestimmung, nach welcher aus der Gesamtmasse des menschlichen Geschlechts die Gesamtheit der neuen Kreatur hervorgerufen wird«, s. 292.

I trykt udgave: Bind 27 side 108 linje 32

◀ **Sagnet om den evige Jøde** : Den evige jøde el. Ahasverus kendes fra flere sagn, først nedfældet i krøniker i Sydeuropa og England i det 13. årh., siden bearbejdet i talrige folkebøger og digteriske fremstillinger.

I trykt udgave: Bind 27 side 109 linje 11

◀ **cfr. ein Volksbuchlein p. 27** : jf. »Geschichte des ewigen Juden« i *Ein Volksbüchlein. Enthaltend: Die*

Geschichte des ewigen Juden, die Abenteuer der sieben Schwaben, nebst vielen andern erbaulichen und ergötzlichen Historien, [udg. af Ludwig Aurbacher], 2. forøgede og forbedrede udg., bd. 1-2, München 1835-39, ktl. 1460-1461 (if. kvitteret regning af 31. dec. 1836 fra universitetsboghandler C.A. Reitzel (KA, D pk. 7 læg 6) anskaffede SK bd. 1 den 3. feb. 1836); bd. 1, s. 1-27; s. 26f.: »Von der Zeit an ist er der beständige Geleitsmann derer, welche von fernem Gegenden herkommen, um das heilige Land zu besuchen, und ihre Andacht zu verrichten bei dem heiligen Grabe; und er dient ihnen als treuer Dolmetsch alles dessen, was Jesus Christus auf Erden gethan, gelehrt und gelitten hat, und führt sie umher an alle die heiligen Oerter, wo der Heiland eine Spur hinterlassen hat seiner wunderthätigen Gnade und Barmherzigkeit. Auch seine eigene Geschichte verschweigt er nicht, obwohl er sich nur sehr wenigen und sehr frommen Seelen entdeckt; und welche von heiliger Wißbegierde getrieben, ihn um die Schicksale befragen, die seit so vielen Jahrhunderten über ihn ergangen und vor ihm vorübergegangen am Menschengeschlechte, denen erzählt er sie mit anmuthiger Ausführlichkeit und überfließender Salbung, so daß keiner von ihm hinweggeht ohne wahre Stärkung im Glauben, in der Liebe und Hoffnung ...«

I trykt udgave: Bind 27 side 109 linje 11

◀ **Troen (... protest: Lærebegreb) ... Gjerningens Empirie forsvinder** : sml. art. IV »Om Retfærdiggjørelsen« i *Confessio Augustana* (100,27): »Iligemaade [ligeledes] lære de [reformatorerne], at Menneskene ei kunne [kan] retfærdiggjøres for Gud ved egne Kræfter, Fortjenester eller Gjerninger, men retfærdiggjøres uforskyldt formedelst Christum ved Troen, naar de nemlig troe, at de annammes til Naade og at Synderne forlades for Christi Skyld, som ved sin Død haver fyldestgjort for vore Synder. Denne Tro tilregner Gud til Retfærdighed for sig selv. Rom. 3 og 4«, *Den Augsburgske Troesbekjendelse med sammes Apologie*, overs. af A.G. Rudelbach (98,5), s. 48. Sml. også art. VI »Om den nye Lydighed«: »Iligemaade lære de, at saadan Troe skal bringe gode Frugter, og at man skal gjøre gode Gjerninger, som ere befalede af Gud, for Guds Villie, men ikke at vi skulle [skal] stole paa ved slige Gjerninger at fortjene Retfærdiggjørelse for Gud. Thi kun ved Troen paa Christum erholde vi Syndernes Forladelse og Retfærdiggjørelse, som han selv vidner, der [da] han siger: 'Naar I have gjort alt dette, da siger: vi ere unyttige Tjenere'«, s. 49. Sml. endelig art. 20 »Om de gode Gjerninger«, s. 62-68 (*Die Bekenntnisschriften der evangelisch-lutherischen Kirche* (99,1), s. 56, s. 60 og s.75-81).

I trykt udgave: Bind 27 side 109 linje 16

◀ **Katholikerne ... Protestanterne benægte det. (cfr. Apologien ... Confession)** : henviser formentlig til følgende passage i »Til Confessionens anden Artikel *om Arvesynd*« i *Den augsburgske Troesbekjendelses Apologie* af Ph. Melancthon (1530): »De scholastiske Lærere tale om Arvesynd som en ringe Naturens Skrøbelighed, hvilken de kalde *fomes* (Tønderet til det Onde), og vise saaledes noksom, at de ei forstaae, hvorledes de hellige Fædre have meent det, naar de tale om Arvesyndens Natur. Om denne *fomes* lære de videre, at den er en Legemsbeskaffenhed (...) naar de tale om Arvesynd, røre de slet ikke ved den menneskelige Naturs største og groveste Synder, som ere, at vi af Naturen ikke kiende Gud eller agte ham, ikke frygte Gud eller troe ham retteligen, at vi hade og skye Guds Dom, knurre mod hans Villie, fortvivle paa hans Naade, sætte vor Tillid paa disse timelige Ting o. s. v. Disse høieste og største Synder, som meest stride imod Guds Lov, forbigaae Scholastikerne, ja lære endog, at den menneskelige Natur endnu af sig selv har Kræfter til at elske Gud over alle Ting og til at holde Guds Bud for saavidt Handlingernes Væsen angaaer. (...) Thi efterat Scholastikerne have talt med de hedenske Philosopher om Naturens Fuldkommenhed og blandet saadan Vildfarelse ind i den christelige Lære, holde de for meget paa den frie Villie og vore Gjerninger. (...) Disse ere de Aarsager, hvorfor vi i vor Beskrivelse af Arvesynden meldte om den onde Lyst og derhos [desuden] sagde, at ingen af naturlige Kræfter kan frygte eller troe Gud. Thi vi vilde derved give tilkjende de skadelige Brøst og Svagheder, Arvesynden har i sig: vor Forstands Formørkelse til at kjende Gud, at vi ikke frygte og ære ham, ikke troe paa ham, ikke kunne elske ham over alt. Disse ere den menneskelige Naturs fornemste Lyder, hvilke egentlig stride mod den første Tavle af de ti Bud«, *Den Augsburgske Troesbekjendelse med sammes Apologie*, overs. af A.G. Rudelbach (98,5), s. 126-128 (*Die Bekenntnisschriften der evangelisch-lutherischen Kirche* (99,1), s. 148-150).

I trykt udgave: Bind 27 side 109 linje 19

◀ **Hegels logiske Trethed** : sigter til G.W.F. Hegels spekulative logik, hvori der opereres med en 'formidling' ('Vermittlung') el. 'forsoning' af et begreb med dets modsætning, hvorved der dannes et nyt (tredje) begreb, hvori det oprindelige begreb og dets modsætning består som 'ophævede' ('aufgehobene') momenter. Således sætter det abstrakte begreb den 'rene væren' sin modsætning 'intet' og forenes med det i begrebet 'vorden' (tilblivelse, ty. 'werden'). En sådan bevægelse fra 'væren' over 'intet' til 'vorden' er if. Hegel en logisk bevægelse. Jf. fx Hegels *Wissenschaft der Logik*, udg. af L. v. Henning, bd. 1,1-1,2 og bd. 2, Berlin 1833-34 [1812-16], ktl. 552-554; bd. 1,1 »Die Lehre vom Seyn«, i *Georg Wilhelm Friedrich Hegel's Werke. Vollständige Ausgabe* bd. 1-18, Berlin 1832-45; bd. 3, s. 77-79 (ub. bd. 4, s. 87-89). – **Hegels**: Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770-1831), ty. filosof og teolog, fra 1818 til sin død prof. i Berlin.

I trykt udgave: Bind 27 side 109 linje 24

◀ **outrere** : lade de ejendommeligheder, man vil lægge vægt på, træde frem i deres mest yderliggående form; fremhæve det ejendommelige for stærkt; overdrive.

I trykt udgave: Bind 27 side 109 linje 25

◀ **Modsigelsens Grundsætning** : (el. kontradiktionsprincippet el. princippet om det udelukkede tredje) er den ene af den traditionelle logiks tre grundsætninger. Den hævder, at det er umuligt, den samme bestemmelse på én gang både kan gælde og ikke gælde for den samme ting i samme betydning, fx at noget både besidder en bestemt egenskab og samtidig ikke besidder den.

I trykt udgave: Bind 27 side 109 linje 31

◀ **Goethe** : Johann Wolfgang von Goethe (1749-1832), ty. digter, dramatiker, essayist, jurist, statsmand og naturvidenskabsmand.

I trykt udgave: Bind 27 side 110 linje 1

◀ **hans Faust** : Goethes *Faust. Eine Tragödie* (1808) i *Goethe's Werke. Vollständige Ausgabe letzter Hand* bd. 1-60, Stuttgart og Tübingen 1827-42 (ktl. 1641-1668, bd. 1-55, 1828-33) (forkortet *Goethe's Werke*); bd. 12, 1828. Sml. også Goethes *Faust. Der Tragödie zweiter Theil in fünf Acten. / (Vollendet im Sommer 1831.)* udkom posthumt som bd. 1 i *Goethe's nachgelassene Werke*, svarende til bd. 41, 1832, i *Goethe's Werke*.

I trykt udgave: Bind 27 side 110 linje 1

◀ **Christus netop blev 33 Aar gammel** : På SKs tid var det en udbredt kirkelig opfattelse, at Jesus var 30 år gammel, da han blev døbt af Johannes Døber, og at hans offentlige virke strakte sig over tre år. Jf. G.B. Winer *Biblisches Realwörterbuch zum Handgebrauch für Studierende, Kandidaten, Gymnasiallehrer und Prediger*, 2. udg., bd. 1-2, Leipzig 1833-38 [1820], ktl. 70-71 (forkortet *Biblisches Realwörterbuch*); bd. 1, s. 654-667, hvor der gøres rede for, at Jesu offentlige virksomhed if. de tre første evangelier kun strakte sig over et års tid, men if. Johannesevangeliet over ca. tre år.

I trykt udgave: Bind 27 side 110 linje 4

◀ **betegner en Generations Alder** : svarer til den traditionelle opfattelse, at en generation (en menneskealder) varer 33 år.

I trykt udgave: Bind 27 side 110 linje 5

◀ **Tilbøilighed til at konstruere et Samfund** : sml. følgende passage i journaloptegnelsen AA:12, dateret den 1. aug. 1835, hvor SK skriver, at det, som det kommer an på, er »at finde *den Idee, for hvilken jeg vil leve og døe*«, hvorpå han fortsætter: »hvad nyttede det mig dertil, at jeg kunde udvikle en Statstheorie og af de mangestedsfra hentede Enkeltheder combinere en Totalitet, konstruere en Verden, hvori jeg saa igjen ikke levede, men som jeg blot holdt frem til Skue for Andre«, SKS 17, 24,19-22.

I trykt udgave: Bind 27 side 110 linje 9

◀ **de Henrettedes Kirkegaard** : Henrettede forbrydere og 'uærlige' straffefanger, dvs. fanger, som for særligt graverende forbrydelser var fradømt deres borgerlige ære og anseelse, blev endnu på SKs tid begravet i uindviet jord. De 'uærlige' straffefanger fra Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset blev begravet på straffeanstaltens uindviede kirkegård uden for Amagerport (se kort 2, B4); de 'uærlige' slaver fra fængslet Stokhuset i Stokhusgade og fra Københavns Befæstning, Citadellet Frederikshavn, blev begravet på en særlig del af Garnisons Kirkegård uden for Østerport (se kort 2, G1).

I trykt udgave: Bind 27 side 110 linje 10

◀ **2 Navne ligesom Jøderne** : Hvad der sigtes til, er ikke identificeret.

I trykt udgave: Bind 27 side 110 linje 14

◀ **verte** : lat., vend, dvs. vend bladet!

I trykt udgave: Bind 27 side 110 linje 16

◀ **Forventning om en Chiliasme** : Chiliasme er læren og forventningen om et forestående Kristi tusindårsrige på jorden med støtte i Åb 20,1-6 og 1 Kor 15,20-28. Chiliasmen kendes især i to hovedformer som 'chiliasmus crassus' (lat., 'den grove chiliasme'), der ønsker med kamp og om nødvendigt med voldelige metoder at fremtvinge og virkeliggøre tusindårsriget, og 'chiliasmus subtilissimus' ('den forfinede chiliasme'), der ser tusindårsriget som en åndelig blomstringstid for kirken og kristendommens udbredelse før Kristi genkomst. Forestillinger om et sådant tusindårsrige med en karismatisk leder (en messias, en profet) og

med omvæltninger af de bestående forhold har været kendt i apokalyptiske bevægelser i både ældre og nyere tid.

I trykt udgave: Bind 27 side 110 linje 17

◀ **Bloksbjerg** : If. folkelig overtro var 'Bloksbjerg' el. 'Blocksberg' det sted, hvor heksene og de onde ånder samledes Valborgsnat (Walpurgisnat, dvs. natten til 1. maj) for at feste. SK hentyder måske til scenerne på Bloksbjerg («Walpurgisnacht» og «Walpurgisnachtstraum oder Oberons und Titanias goldne Hochzeit») i første del af Goethes *Faust* i *Goethe's Werke* (110,1) bd. 12, 1828, s. 202-231, hvor Mefistofeles lærer Faust den kåde sanselighed at kende. I en tidligere journaloptegnelse BB:11, dateret den 22. okt. 1836, i SKS 17, 91, har SK bemærket, hvordan disse scener i *Faust* erindrer om de folkelige sagn om Venusbjerg, hvor unge mænd blev forført af sanselighed og frataget deres sjæl. Navnet 'Bloksbjerg' henviser til Brocken, det højeste bjerg i Harzen; det har også været brugt om andre bjerge i Tyskland, Ungarn og Sverige.

I trykt udgave: Bind 27 side 110 linje 17

◀ **Børnehusballet** : hentyder formentlig til novellen »Børneballet« i Carl Bernhard [pseudonym for den da. forf. A.N. de Saint-Aubain] *Noveller* bd. 1-3, Kbh. 1836-37; bd. 2, 1836, ktl. U 18, s. 135-364 (if. kvitteret regning af 31. dec. 1836 fra universitetsboghandler C.A. Reitzel (KA, D pk. 7 læg 6) anskaffet af SK den 27. dec. 1836). – **Børnehusballet**: Børnehuset var navn paa en straffeanstalt i København, opr. indrettet som opdragelsesanstalt for vanartede børn.

I trykt udgave: Bind 27 side 110 linje 17

◀ **Andersen** : Hans Christian Andersen (1805-75), da. digter og forf.

I trykt udgave: Bind 27 side 110 linje 18

◀ **o: f** : og fremdeles.

I trykt udgave: Bind 27 side 110 linje 18

◀ **Natmændsfolket** : se hertil *De jydsk Zigeunere og en rotvelsk Ordbog* (110,19), hvor det oplyses, at sigøjnerne blev benævnt med forskellige navne, bl.a. »Natmændsfolk, af det Hverv at flaae Heste, o. d., hvilket endnu for ikke længe siden ansaaes af vor Almue for besmittende og vanærende«, s. 9. På de følgende sider benytter N.V. Dorph ofte betegnelsen 'Natmændsfolket' el. 'Natmændsfolkene' om sigøjnerne i Jylland.

I trykt udgave: Bind 27 side 110 linje 19

◀ **cfr. ogsaa Dorph ... p. 7 om Hinduernes fire Kaster - de Udstødte** : henviser til *De jydsk Zigeunere og en rotvelsk Ordbog* [af N.V. Dorph], Kbh. 1837, ktl. 1036, s. 7. Her slutter Dorph sig til den opfattelse, at sigøjnerne »oprindeligen ere komne fra Ganges, da deres Sprog stemmer i flere Henseender paafaldende overeens med Hindus-Sprogene, hvis fælleds Kilde er Sanskrit«, hvorpå han skriver: »Hinduerne deelttes i 4 Kaster: 1) Præster, 2) Krigere, 3) Agerdyrkere og Kjøbmænd, 4) Haandværkere og Kunstnere. Disse Kaster indbefattede den ædlere eller adelige Deel af Folket. De saakaldte *Parier* derimod hørte til ingen af disse Kaster. De ansaaes for et Udskud af Menneskeheden, for urene og æreløse, og da de undertryktes af de Adelige, og kun brugtes af dem til Forretninger, ved hvilke disse vilde ansee sig for besmittede: saa nedsank de i den dybeste moralske og physiske Fordærvelse.« – **Dorph**: Niels Vinding Dorph (1783-1858), da. teolog og filolog.

I trykt udgave: Bind 27 side 110 linje 19

◀ **Midgaardsormen** : uhyre i den nordiske mytologi. Sml. fx J.B. Møinichen *Nordiske Folks Overtro, Guder, Fabler og Helte indtil Frode 7 Tider*, Kbh. 1800, ktl. 1947, s. 303f.: »Midgaards Slangen eller Jormungandur, et forfærdeligt Uhyre avlet af Loke Laufeiason og Jættekonen Angerbode, blev mod Gudernes Villie opdraget i Kæmpernes Land, men efter Alfaders [Odins] Befaling hentet derfra og nedstyrtet i Bunden af det store Hav, hvor den voksede saa stærkt, at den med sin Krop snoede sig om Jorden, og kunde endda bide i sin egen Hale, og der skulde den blive liggende indtil Ragnarokur. Da skyder den sig op af Havet, og forarsager derved den Havets Brusen, som gjør det for Guderne fatale Skib Nagelfara flot, paatager sig derpaa en Jettes Skikkelse, og med sin Fader Loke, sine Sødskende samt Surtur og Muspels Sønner, drager i Strid mod Guderne, og dræbes der af Thor, men udspyer for [før] sin Død saa megen Gift at Thor deri omkommer.«

I trykt udgave: Bind 27 side 110 linje 22

◀ **Oceanet i græsk Betydning** : sigter til Okeanos (Ὠκεανός) i den gr. mytologi, se fx artiklen »Oceanus« i *Nitsch neues mythologisches Wörterbuch* (108,16) bd. 2, s. 339-341, hvor det om titanen Okeanos oplyses: »Seine Geburt schließt sich (...) gleich an die Entstehung des Meeres an. Indem sich dieß bildete, nachdem

das Wasser von der Erde in sein Bett zusammengetreten war, bildete sich, oben auf der Ocean, später als der Pontus, weil die Bildungen der Wasserreiche von der Mitte der Erde anfangen, und an ihren Grenzen aufhörten. Hier umfloß nun Oceanus die Erdscheibe und hinter ihm senkte sich nach allen Seiten der Himmelsbogen auf die Erde herab; daher konnte der Sohn der Gæa (Erde) und des Uranus (Himmels) heißen, aber nicht so Pontus (das innere Meer), den der Himmelsbogen nicht berührte und den die Erde aus sich, ohne Umarmung des Himmels, gebar«, s. 339. Okeanos markerede altså verdens ende, og i civilisationens randområder, der således grænsede op til Okeanos, levede der mod syd lykkelige folk som aithiooperne og pygmaierne, jf. Homers heltedigt *Iliaden*, 1. sang, v. 423f., og 3. sang, v. 5f., mens der mod vest levede monstre og uhyggelige væsner som harpyerne, jf. *Iliaden*, 16. sang, v. 150. If. Homers andet heltedigt *Odyseen*, 11. sang, v. 13-19, levede der ved Okeanos' nordlige bredder et folk, kaldt kimmerier, som befandt sig i evigt mørke.

I trykt udgave: Bind 27 side 110 linje 22

◀ **Det dunkle Land, hvor man kun hører Suk (cfr Görres. p. 61)** : jf. *Die teutschen Volksbücher. Nähere Würdigung der schönen Historien-, Wetter- und Arzneybüchlein, welche theils innerer Werth, theils Zufall, Jahrhunderte hindurch bis auf unsere Zeit erhalten hat*, udg. af J. Görres, Heidelberg 1807, ktl. 1440, s. 61, hvor det hedder: »Die Erzählung von dem dunkeln Lande, aus dem beständig Menschenstimmen tönen, und in das die Nachkommenschaft eines heidnischen Königs, der die Christen verfolgte, auf ihr Gebeth vom Himmel gebannt und gefangen wohnt«. Citatet stammer fra bemærkningerne om *Des vortrefflich welterfahrenen auch hoch und weitberühmten Herren Doctor und engländischen Ritters Johannis de Montevilla, kurieuse Reisebeschreibung, wie derselbe in das gelobte Land Palästina, Jerusalem, Egypten, Turkey, Judäa, Indien, Chinam, Persien und andern nah und fern an- und abgelegene Königreiche und Provinzen zu Wasser und Land angekommen, und fast ganzen Weltkreis durchzogen seye. Von ihm selbst beschrieben. Köln am Rhein und Nürnberg.* – **Görres:** Johann Joseph von Görres (1776-1848), ty. katolsk litteraturkritiker og udgiver samt politisk, filosofisk og religiøs forf.; fra 1800 prof. i fysik ved gymnasiet i Koblenz, 1806-08 privatdocent i Heidelberg, fra 1827 prof. i litteraturhistorie ved universitetet i München.

I trykt udgave: Bind 27 side 110 linje 24

◀ **den romantiske, gik i Kloster** : sigter formentlig til klosterbevægelserne i middelalderen.

I trykt udgave: Bind 27 side 110 linje 27

◀ **udsætte Daaben til det Yderste til Dødsleiet** : hentyder til den oldkirkelige praksis at udskyde dåben til dødslejet; det mest berømte eksempel herpå er kejser Konstantin, der først lod sig døbe kort før sin død i 337 af biskop Euseb fra Nikomedia.

I trykt udgave: Bind 27 side 110 linje 28

◀ **forklarer Prædestinationen ... i Forudvidenhed ... Msk. fortjener Naaden** : 95,2. – **Prædestinationen:** 93,3 og 93,32.

I trykt udgave: Bind 27 side 111 linje 1

◀ **Origenes ... hans Comentar over Rom: »Aarsagen ... i vor egen fri Villie** : fri gengivelse af Origenes' udlægning af Rom 8,28-30 i hans *Commentarii in epistulam ad Romanos* (lat., Kommentarer til Romerbrevet), bog VII, afsnit 7-8, se fx *Origenis opera omnia quae graece vel latine tantum exstant* (lat., Origenes' samlede værker, så mange som er overleveret på græsk eller latin), udg. af C.H.E. Lommatszsch, bd. 1-25, Berlin 1831-48; bd. 7, 1837, s. 119-132. – **Origenes:** (o. 185 - o. 254), gr. kirkelærer; leder af Alexandriaskolen 202-31, afsat pga. anklage for kætteri; han er den første, der har arbejdet tekstkritisk med GT, og han udarbejdede kommentarer til flere af de bibelske skrifter, herunder til Romerbrevet.

I trykt udgave: Bind 27 side 111 linje 3

◀ **Paulus var bestemt for Guds Evangelium!** : hentyder muligvis til Rom 1,1, hvor Paulus (101,6) som afsender af brevet om sig selv skriver: »Paulus, Jesu Christi Tiener, kaldet til Apostel, beskikket til at forkynde Guds Evangelium« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 27 side 111 linje 5

◀ **den Udvikling af Forsoningslæren ... ikke ... nogen Forandring i Gud** : 97,8. – **Clausen:** 105,23.

I trykt udgave: Bind 27 side 111 linje 8

◀ **den Bevæggrund, som Skriften ... fremhæver ... Kjærlighed til Gud** : hentyder formentlig især til kærlighedsbuddet, som det fx er formuleret i Matt 22,37, hvor Jesus siger: »Du skal elske Herren din Gud af hele dit hjerte og af hele din sjæl og af hele dit sind.« Se også 5 Mos 6,5; Mark 12,30; Luk 10,27.

I trykt udgave: Bind 27 side 111 linje 9

◀ **kantiansk** : sigter til den etiske fornuftsteori, der blev udviklet af den ty. filosof Immanuel Kant (1724-1804); 1755-69 privatdocent, fra 1770 prof. ved universitetet i Königsberg.

I trykt udgave: Bind 27 side 111 linje 12

◀ **Xstd. Lære om Djævelens Fristelse** : sigter især til læren om fristelsen af Adam og Eva i Edens Have, jf. beretningen om syndefaldet i 1 Mos 3. Se også beretningen i Matt 4,1-11 om Djævelens fristelse af Jesus i ørkenen.

I trykt udgave: Bind 27 side 111 linje 18

◀ **Arvesynd** : 98,5.

I trykt udgave: Bind 27 side 111 linje 20

◀ **K.** : kirken.

I trykt udgave: Bind 27 side 111 linje 23

◀ **Indledning** : se Papir 90, i SKS 27, 111f.

I trykt udgave: Bind 27 side 111 linje 25

◀ **det ap. Symbolum** : Den apostolske Trosbekendelse.

I trykt udgave: Bind 27 side 111 linje 25

◀ **den protestantiske Anskuelse af Bibelen, som konstituerende K.** : 107,11 og 107,13. - **K.:** kirken.

I trykt udgave: Bind 27 side 111 linje 26

◀ **en ny Videnskab, nemlig Indlednings Vidensk** : 106,1.

I trykt udgave: Bind 27 side 111 linje 27

◀ **søgte at bevise, at den ... havde Ret til at konstituere K.** : sml. fx H.N. Clausen *Catholicismens og Protestantismens Kirkeforfatning, Lære og Ritus* (107,11), s. 308f.: »Naar vi (...) betragte den hele Oeconomie af vor hellige Skrift, betænke, at intet Ord er os umiddelbart overleveret af Jesus selv, heller intet Ord udtrykkeligt beseglet ved hans høieste Auctoritet; (...) at de fire evangeliske Beretninger kun med Vanskelighed lade sig bringe i chronologisk Harmonie (...); at Apostlenes Individualitet umiskjendeligt skinner igjennem ved Behandlingen af de christelige Dogmer, og allerede giver os Billedet paa den theologiske Forskjellighed, som siden har characteriseert den christelige Kirke; at det kun ved philologisk Lærdom og philosophisk Kritik bliver muligt at udfylde det Manglende, oplyse det Dunkle, bestemme det Vage, og bringe den høiere Eenhed tilveie mellem de forskjellige Læretyper og Forestillingsmaader; naar vi endelig betænke, at Beviset for de hellige Bøgers Authentie ikke lader sig føre paa anden Maade, end for enhver anden Bog; (...) at den bibelske Kritik og Hermeneutik opviser Problemer, som neppe nogensinde ville [vil] ophøre at være Stridspunkter i den christelige Verden; da paatvinger sig her en Sandhed, som aabner os dybe Blik i Guds Huusholdning i sin Kirke, og giver os vigtige Vink med Hensyn til Anvendelsen af den christelige Aabenbaring.« Og videre s. 310 hedder det om Den hellige Skrift: »ved historisk Kritik skal dens Ægthed bevises, ved philosophisk Kritik dens Indhold prøves og udvikles, og først ved den videnskabelige Behandling kommer Eenhed og Holdning, Lys og Klarhed i Lærens Mangfoldighed.« Og desuden s. 355, hvor Clausen om betydningen af bibelstudiet for den protestantiske kirke skriver: »ved den Ærefrygt og Tillid, hvormed den forsker i de hellige Skrifter, betegner den sig som den evangeliske Kirke (...). Den hellige Philologie som Videnskab regner derfor og [også] sin Tilværelse fra Reformationens Tidspunkt; den bibelske Kritik er født og fostret i Protestantismens Skjød; Hermeneutik og Exegese har siden Melanchthon og Calvin havt sit Hjem ved de protestantiske Høiskoler; og den første Fordring, som Kirken gjør til sine Geistlige, er Kundskab i de hellige Sprog.« Og videre, s. 355: »saameget er ophøiet over Tvivl: at grundig linguistisk Kundskab og Indsigt i Orientalismens Tænkning og Sprog udgjør den væsentlige og uundværlige Grundvold for den bibelske Exegese; thi kun under denne Betingelse kan Skriften blive sin egen Tolk, og Enhver af de hellige Forfattere selv optræde som sin Commentator«.

I trykt udgave: Bind 27 side 111 linje 28

◀ **Theorien om det apostolske Symbolum** : sigter til N.F.S. Grundtvigs kirketeori el. kirkelige anskuelse (101,29).

I trykt udgave: Bind 27 side 112 linje 1

◀ **rigtigt har indvendt mod Bibelen** : hentyder til de indvendinger, som if. N.F.S. Grundtvig kan rettes mod Bibelen som bog (105,9).

I trykt udgave: Bind 27 side 112 linje 6

◀ **Troesbekjendelsen begynder saaledes: Jeg troer** : sigter til, at første artikel i Symbolum Apostolicum (Den apostolske Trosbekendelse) begynder med »Credo« (lat., »Jeg tror«), se *Libri symbolici ecclesiae evangelicae* (108,28), s. 1 (*Die Bekenntnisschriften der evangelisch-lutherischen Kirche* (99,1), s. 21); se også »Catechismus« bagest i *Forordnet Alter-Bog* (102,15), hvor den da. overs. af Den apostolske Trosbekendelse ligeledes begynder med »Jeg troer«, s. 289.

I trykt udgave: Bind 27 side 112 linje 7

◀ **Det som Schleiermacher kalder »Religion«** : sigter til Fr. Schleiermachers forståelse af religion som 'Gefühl', se især § 3 i *Der christliche Glaube* (93,13) bd. 1, s. 7: »Die Frömmigkeit, welche die Basis aller kirchlichen Gemeinschaften ausmacht, ist rein für sich betrachtet weder ein Wissen noch ein Thun, sondern eine Bestimmtheit des Gefühls oder des unmittelbaren Selbstbewußtseins.« Se endvidere § 4, s. 16: »Das gemeinsame aller noch so verschiedenen Aeußerungen der Frömmigkeit, wodurch diese sich zugleich von allen andern Gefühlen unterscheiden, also das sich selbst gleiche Wesen der Frömmigkeit ist dieses, daß wir uns unsrer selbst als schlechthin abhängig, oder, was dasselbe sagen will, als in Beziehung mit Gott bewußt sind.« Se også Schleiermachers oversigt over de forskellige måder at anvende udtrykket 'religion' på i »Zusatz« til § 6, s. 40-42.

I trykt udgave: Bind 27 side 112 linje 10

◀ **de Hegelske Dogmatiker »Troer«** : se fx »Einleitung«, om dogmatikkens begreb (§ 1-17), indhold (§ 18-78) og form (§ 79-123), i Ph. Marheineke *Die Grundlehren der christlichen Dogmatik als Wissenschaft*, 2. på ny udarbejdede udg., Berlin 1827 [1819], ktl. 644, s. 3-72. Se især følgende passage i § 8, s. 6f.: »Das Wesen der Religion ist nicht allein ein Glauben und Wissen, sondern zugleich ein durch dasselbe bestimmtes Leben [u]nd Handeln.« Se også § 34, s. 19: »Die erste und allgemeinste Zuständlichkeit, in der die Religion erscheint, ist das *Gefühl*. Es ist an sich die vollkommenste Unbestimmtheit und fähig, das Verschiedenste und Entgegengesetzte als Inhalt in sich aufzunehmen. Es ist die reine Receptivität. Bestimmt durch etwas, was an sich nicht Gefühl, ist es zugleich die stärkste Bestimmtheit des Geistes und der Religion. Es ist in seiner Ursprünglichkeit nichts weiter, als Gefühl des Ich, und hat daran seinen ganzen, bewußtlosen Inhalt. Aus der Natur stammend ist es ursprünglich nichts als Naturgefühl. Ein Gefühl Gottes, oder ein religiöses Gefühl in dieser Unmittelbarkeit kann nicht seyn: Gott kann so wenig gefühlt als erfahren werden.« Se endvidere § 86, s. 48f.: »Als Glauben im Wissen hat die Religion die Form des unmittelbaren Erkennens Gottes und aller göttlichen Wahrheiten, und die Offenbarung und Wahrheit an sich oder die Idee hat in ihr die Form der Vorstellung. In der Wissenschaft hingegen ist die Idee nicht bloß die unmittelbare, abstracte, von der wohl ausgegangen, innerhalb deren aber nicht geblieben werden kann, sondern sie hat von da oder von der Vorstellung aus die Bewegung in sich zum Begriff, ist ihre eigene unendliche Vermittelung und nur so die unmittelbar seyende, daß sie, durch den Unterschied hindurch gegangen, in die einfache Unmittelbarkeit zurückkehrt.« Se endelig § 116, s. 67: »dies absolute Wissen ist weder ein transscendentales und mystisches sich in Gott Verlieren, noch auch ein metaphysisches Abstrahiren von aller Geschichte, sondern die *werdende* Unmittelbarkeit, es ist Reflexion.« Sml. SKs excerpter fra Marheinekes dogmatik i Papir 250, fra 1837-38, i SKS 27, 173f.

I trykt udgave: Bind 27 side 112 linje 10

◀ vi (...) **ville**: vil.

I trykt udgave: Bind 27 side 112 linje 18

◀ **Men nu er Tankeloven ... det alene har Gyldighed** : refererer måske til II del, I afdeling »Transcendental Analytik«, I bog, II hovedstykke, II afsnit »Transcendentale Deduction der reinen Verstandesbegriffe« i Immanuel Kants *Critik der reinen Vernunft*, 4. udg., Riga 1794 [1781], ktl. 595, s. 129-169.

I trykt udgave: Bind 27 side 112 linje 19

◀ **Schleiermacher tilbad igjen den: ubekjendte Guddom** : Den kritik af Fr. Schleiermacher, som H.L. Martensen her fremsætter, svarer formentlig til den kritik, han fremfører i sin licentiafhandling, *De autonomia conscientiae sui humanæ, in theologiam dogmaticam nostri temporis introducta*, Kbh. 1837, ktl. 648, s. 108, hvor Schleiermacher hævdes at lære, »at Guds Egenskaber ere en *Afglands* af Menneskets Fromhed - ikke omvendt -, de fremstille ikke Andet end de forskjellige Maader, hvorpaa de fromme Følelser staae i Forhold til den absolute Causalitet; men de aabenbare os ingenlunde Noget af det guddommelige Væsen«, s. 88 i den da. oversættelse *Den menneskelige Selvveidstheds Autonomie i vor Tids dogmatiske Theologie*, overs. af L.V. Petersen, Kbh. 1841, ktl. 651. S. 109 (s. 89 i den da. overs.) bringer Martensen

følgende citat fra § 50 i Fr. Schleiermachers *Der christliche Glaube* (93,13) bd. 1, s. 280: »Alle Eigenschaften, welche wir Gott beilegen, sollen nicht etwas besonderes in Gott bezeichnen, sondern nur etwas besonderes in der Art, das schlechthinige Abhängigkeitsgefühl auf ihn zu beziehen.« – **ubekjendte Guddom**: spiller på beretningen i ApG 17,22-31 om Paulus' tale for athenerne på Areopagos, hvor han siger, at da han gik rundt og så på deres helligdomme, fandt han »et Alter, paa hvilket var skrevet: For en ukiendt Gud«, v. 23 (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 27 side 112 linje 22

◀ **nødvendige Begreber, hvis Gjenstand laae ud over Erfaring** : refererer til II del, II afdeling, I bog, II afsnit »Von den transcendentalen Ideen«, i I. Kants *Critik der reinen Vernunft* (112,19), s. 377-389; s. 383f.

I trykt udgave: Bind 27 side 112 linje 24

◀ **for al Sandsning og Forstands Erkjendelse ... et væsentligt Moment** : refererer til II del, I afdeling »Transcendentale Analytik«, II bog, III hovedstykke »Von dem Grunde der Unterscheidung aller Gegenstände überhaupt in Phaenomena und Noumena« i I. Kants *Critik der reinen Vernunft* (112,19), s. 294-315.

I trykt udgave: Bind 27 side 112 linje 26

◀ **Sjæl Det tænkende Jegs nødv. Eenhed ... al Tilværelse overhovedet** : refererer til II del, II afdeling »Die transcendentale Dialectik«, I bog, III. afsnit »System der transcendentalen Ideen« i Kants *Critik der reinen Vernunft* (112,19), s. 390-396. Se Not4:9, i SKS 19, 136,23-28, og kommentaren dertil.

I trykt udgave: Bind 27 side 112 linje 26

◀ **Mth: 6, 24** : hvor Jesus siger: »Ingen kan tiene to Herrer; thi han maa enten hade den ene og elske den anden, eller holde sig til den ene og foragte den anden. I kunne [kan] ikke tiene Gud og Mammon« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 27 side 113 linje 2

◀ Martz. – **Adar**: navnet på den tolvte måned, fra nymåne i marts til nymåne i april, i det jødiske måneår, se artiklen »אָדָר« i W. Gesenius *Lexicon manuale hebraicum et chaldaicum in Veteris Testamenti libros*, Leipzig 1833, ktl. 72 (forkortet *Lexicon manuale hebraicum*), s. 17, sp. 2.

I trykt udgave: Bind 27 side 113 linje 2

◀ **Purim** : jødisk fest, fejret den 14. og 15. adar (113,2) til minde om, at jøderne i Persien blev reddet, ved Esthers mellemkomst, fra den persiske førsteminister Hamans mordplaner (Est 9,20-32), se artiklen »Purim« i G.B. Winer *Biblisches Realwörterbuch* (110,4) bd. 2, s. 344f.

I trykt udgave: Bind 27 side 113 linje 2

◀ **11, 19** : dvs. Matt 11,19, hvor Jesus siger: »Menneskens Søn kom, som æder og drikker, og de sige: see, en Fraadser og en Viindranker, Tolderes og Synderes Ven! Dog, Viisdommen er retfærdiggjort af sine Børn« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 27 side 113 linje 3

◀ April – **Nisan**: navnet på den første måned i det jødiske måneår, se artiklen »Monate« i G.B. Winer *Biblisches Realwörterbuch* (110,4) bd. 2, s. 121, hvor det videre oplyses, at 'das Paschafest' falder i nisan, der omtrent svarer til vores april.

I trykt udgave: Bind 27 side 113 linje 3

◀ **Pascha** : af hebr. פֶּסַח (pæsah), den jødiske påskefest, fejret den 14. dag i måneden nisan (se 3 Mos 23,5) til minde om israelitternes lykkelige udgang af Egypten, jf. artiklen »Pascha« i G.B. Winer *Biblisches Realwörterbuch* (110,4) bd. 2, s. 230.

I trykt udgave: Bind 27 side 113 linje 3

◀ **Luc: 6, 1** : hvor det fortælles: »Men det begav sig paa den næstførste Sabbat at han [Jesus] gik igiennem Sæden, og hans Disciple plukkede Ax, og gnede dem med Hænderne og aade [spiste]« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 27 side 113 linje 4

◀ Octbr. – **Tisri**: navnet på den syvende måned i det jødiske måneår, se artiklen »Monate« i G.B. Winer *Biblisches Realwörterbuch* (110,4) bd. 2, s. 121f., hvor det videre oplyses, at forsoningsfesten og

løvhyttefesten falder i tisri.

I trykt udgave: Bind 27 side 113 linje 4

◀ **Tabernac** : formentlig forkortelse for: Festum Tabernaculorum, lat. betegnelse for den jødiske løvhyttefest, der fejres i syv dage fra den 15. dag i den syvende måned (se 3 Mos 23,39-43) som en takkefest for den fuldendte høst, jf. artiklen »Laubhüttenfest« i G.B. Winer *Biblisches Realwörterbuch* (110,4) bd. 2, s. 7-10; s. 7. Se også G.P. Brammer *Det hellige Land paa Herrens Tid. En statistisk-geografisk Beskrivelse for dannede, men ulærde, Bibellæsere*, Kbh. 1832, s. 31, hvor det oplyses, »at Løvsalenes Høitid skulde paa en levende Maade gjengive Billedet af Fædrenes Vandring med Tabernaklet i Ørken«.

I trykt udgave: Bind 27 side 113 linje 4

◀ **f. expiationis** : forkortelse for: festum expiationis, lat. betegnelse for den jødiske forsoningsfest el. forsoningsdag, der fejres den tiende dag i den syvende måned (se 3 Mos 23,27-31), se artiklen »Versöhnungstag« i G.B. Winer *Biblisches Realwörterbuch* (110,4) bd. 2, s. 762-768; s. 762.

I trykt udgave: Bind 27 side 113 linje 4

◀ **Mth: 12, 30** : hvor Jesus siger: »Hvo [den] som ikke er med mig, er imod mig; og hvo som ikke samler med mig, adspreder« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 27 side 113 linje 5

◀ **Dec – Kislev**: navnet på den niende måned i det jødiske måneår, se artiklen »Monate« i G.B. Winer *Biblisches Realwörterbuch* (110,4) bd. 2, s. 122. Kislev svarer til vores december (113,5).

I trykt udgave: Bind 27 side 113 linje 5

◀ **f encæniorum** : forkortelse for: festum encaeniorum, lat. betegnelse for den jødiske tempelindvielsesfest, der blev fejret til minde om den rensende genindvielse af templet i 165 f.Kr. (jf. 1 Makk 4,36-61 og 2 Makk 10,1-8), efter at kong Antiokus IV Epifanes tre år før havde vanhelliget det; festen omtales i Joh 10,22. Jf. kommentaren til Joh 10,22 i H. Olshausen *Commentar über sämtliche Schriften des Neuen Testaments* (113,13) bd. 2, 1838, s. 273, hvor det yderligere oplyses: »Die Zeit der Feier fiel in den Monat Kislev (December)«.

I trykt udgave: Bind 27 side 113 linje 5

◀ **Mth: 16, 19** : hvor Jesus siger til Peter: »Og jeg vil give dig Himmeriges Riges Nøgler, og hvad du binder paa Jorden, det skal være bundet i Himlene, og hvad du løser paa Jorden, det skal være løst i Himlene« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 27 side 113 linje 6

◀ **sec: Collegia** : forkortelse for: secundum Collegia, lat., ifølge kollegierne, dvs. kollegiehefter med notater fra forelæsninger (se kommentaren til SKS 27, 60,27); her formentlig notater fra H.N. Clausens forelæsninger over de tre synoptiske evangelier i vintersemestret 1838-39, se tekstredøgørelsen, s. 188.

I trykt udgave: Bind 27 side 113 linje 6

◀ **Mth: 16, 27** : hvor Jesus siger: »Thi Menneskens Søn skal komme i sin Faders Herlighed med sine Engle; og da skal han betale Hver efter sin Gierning« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 27 side 113 linje 7

◀ **det anvendtes mod Stolberg** : se Papir 4, i SKS 27, 31,8f. med kommentar.

I trykt udgave: Bind 27 side 113 linje 8

◀ **Gelasius 1. † 496 haandhævede det først** : se Papir 4, i SKS 27, 31,5f. med kommentar.

I trykt udgave: Bind 27 side 113 linje 8

◀ **Phil: 3, 10** : hvor Paulus skriver: »at jeg kan kiende ham [Kristus], og hans Opstandelses Kraft, og hans Lidelsers Samfund [fællesskab], saa jeg bliver dannet til at ligne ham i hans Død« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 27 side 113 linje 10

◀ **Gal. 4, 21-31** : hvor Paulus skriver: »Siger mig I, som ville [vil] være under Loven, høre I ikke Loven? Der er jo skrevet, at Abraham havde to Sønner, een af Tieneste-Qvinden, og een af den frie Qvinde. Men den af

Tienesteqvinden var fød efter Kiødet; den af den frie Qvinde efter Forjættelsen. Dette tyder paa noget Høiere. Thi disse ere de tvende Pagter, den ene fra Sinai Bierg, som føder til Trældom, denne er Hagar. Thi Hagar er Sinai Bierg i Arabia, og svarer til det Jerusalem, som nu er, og er i Trældom med sine Børn. Men det Jerusalem heroventil er den frie Qvinde, som er alle vores Moder. Thi der er skrevet: vær glad, du Ufrugtbare, du, som ikke fødte! Udbryd og raab du, som ikke havde Fødsels-Smerte! thi den Forladtes Børn ere meget flere end dens, som haver Manden. Men vi, Brødre, ere Forjættelsens Børn, som Isaaak var. Ligesom dengang han, som var fød efter Kiødet, forfulgte den, som var fød efter Aanden, saaledes ogsaa nu. Men hvad siger Skriften? Udstød Tienesteqvinden og hendes Søn, thi Tienesteqvindens Søn skal ingenlunde arve med den frie Qvindes Søn. Saa ere vi da, Brødre, ikke Tienesteqvindens Børn, men den frie Qvindes« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 27 side 113 linje 11

◀ **Act 3, 16** : ApG 3,16, der indgår i apostlen Peters prædiken i Salomos Søjlegang, efter at han havde helbredt den lamme ved Den skønne Port; i v. 16 siger Peter: »Og formedelst Troen på hans [Jesu] Navn haver hans Navn styrket denne [lamme mand], hvem I see og kiende; og Troen formedelst ham [Jesus] haver givet denne [mand] saadan Helbredelse i alle Eders Paasyn« (NT-1819). – **Act**: forkortelse for Acta (lat., gerninger), gængs forkortelse for Acta Apostolorum, Apostlenes Gerninger.

I trykt udgave: Bind 27 side 113 linje 12

◀ **Olshausen II Deel pag 673-674** : sigter til H. Olshausen *Biblischer Commentar über sämtliche Schriften des Neuen Testaments zunächst für Prediger und Studirende* bd. 1-2, 3. forbedrede udg., Königsberg 1837-38 [1830-32], bd. 3, 2. forbedrede udg., Königsberg 1840 [bd. 3,1-2, 1835-36], bd. 4, 1. udg., Königsberg 1840, ktl. 96-100 (forkortet *Commentar über sämtliche Schriften des Neuen Testaments*); bd. 2, 1838, s. 673-674, der indeholder begyndelsen af kommentaren til ApG 2,42-47, beretningen om forholdene i den første kristne mening efter apostlen Peters første prædiken pinsedag. – **Olshausen**: Hermann Olshausen (1796-1839), ty. evangelisk teolog; fra 1820 privatdocent i Berlin, fra 1821 ekstraordinær og fra 1827 ordinær prof. i NT i Königsberg, indtil han i 1834 blev kaldet til Erlangen.

I trykt udgave: Bind 27 side 113 linje 13

◀ **hvorledes forenes Act 10, 11-16 med Mth: 5, 17** : sml. slutningen af kommentaren til ApG 10,9-16 i Olshausen *Commentar über sämtliche Schriften des Neuen Testaments* (113,13) bd. 2, 1838, s. 772f., hvor Olshausen skriver: »Nach Mt. 5, 17. berechtigt uns nichts, Abschnitte aus dem A. T. auszuwählen, um ihnen den göttlichen Charakter zu nehmen; und eben so wenig gestattet das N. T. so einflußreiche Ereignisse, als die Bekehrung der Heiden war, durch eine Träumerei eines Apostels herbeiführen zu lassen. Nach dieser strengern Ansicht aber scheint hier das N. T. das A. aufzuheben, was doch der bestimmten Erklärung Christi (Mt. 5, 17.) widerspricht.« – **Act 10, 11-16**: hvor det fortælles, at apostlen Peter faldt i henrykkelse og fik følgende syn: »Og han saae Himmelen aabnet, og Noget stige ned til sig, som en stor linned Dug, bundet ved de fire Hjørner, og nedladt paa Jorden; i hvilket vare alle Slags af Jordens fireføddede Dyr, og vilde og krybende Dyr, og Himmelens Fugle. Og en Røst skede til ham: staae op, Petrus, slag, og æd! Men Petrus sagde: ingenlunde, Herre! thi aldrig haver jeg ædet [spist] noget vanhelligt eller ureent. Og Røsten sagde atter anden Gang til ham: hvad Gud haver renset, holde du ikke for ureent! Men dette skede tre Gange; og Dugen blev igjen optaget til Himmelen« (NT-1819). – **Act**: 113,12. – **Mth: 5, 17**: hvor Jesus siger: »Mener ikke, at jeg er kommen, at opløse Loven eller Propheterne: jeg er ikke kommen at opløse, men at fuldkomme« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 27 side 113 linje 14

◀ **Helvedsstraffenes Evighed** : hentyder til læren om (evigt varende) helvedsstraffe, dvs. om (evig) fordømmelse af de ugudelige, som skal straffes med (evigt varende) pine i Helvede. Se fx SKs gengivelse af § 30, pkt. 3 »Om den evige Fordømmelse og Helvedsstraffene«, i H.N. Clausens »Dogmatiske Forelæsninger«, i Not1:6, fra 1833-34, i SKS 19, 31f. Som belæg i NT for læren om (evigt varende) helvedsstraffe henvises bl.a. til Matt 25,41; Mark 9,47-48; 2 Thess 1,9. Se også art. 17 i det første lutherske bekendelsesskrift *Confessio Augustana* (lat., *Den augsburgske Bekendelse*) fra 1530.

I trykt udgave: Bind 27 side 113 linje 15

◀ **contrad: in adjecto** : forkortelse for: contradictio in adjecto, lat., et selvmodsigende udtryk.

I trykt udgave: Bind 27 side 113 linje 16

◀ **Børn, der døe tidlig** : Hvis der med tidligt døde børn tænkes på børn, der endnu ikke er døbt, vil de if. den lutherske lære være fordømte til evig død, jf. art. 2 i *Confessio Augustana* (113,15), se *Den Augsburgske Troesbekjendelse med sammes Apologie*, overs. af A.G. Rudelbach (98,5), s. 46, hvor der om arvesynden bl.a. bekendes, »at denne medfødte Syge eller oprindelige Brøst er i Sandhed Synd, hvilken fordømmer og paafører ogsaa nu den evige Død saa mange, som ikke formedelst [ved] Daaben ved den Hellige Aand vorde

gjenfødte«. I ældre katolsk teologi findes forestillingen om en 'mellemtilstand' kaldet limbo, som er en del af dødsriget på grænsen til Helvede; her opholder sig de sjæle, der uforskyldt er lukket ude af Himmeriget, især de fromme i GT og de udøbte børn, men undertiden også de fromme hedninger.

I trykt udgave: Bind 27 side 113 linje 18

◀ **Hedninger** : se foregående og følgende kommentar.

I trykt udgave: Bind 27 side 113 linje 19

◀ **cfr Gynther II. p 118 nederst** : jf. A. Günther *Vorschule zur speculativen Theologie des positiven Christenthums. In Briefen* bd. 1-2, Wien 1828-29, ktl. 869-870; bd. 2, »Die Incarnationstheorie«, s. 118, hvor det på øverste halvdel af siden hedder: »kurz: *keine Erlösung*, weil so wenig eine *Erbschuld*, als ein *Erbverdienst* möglich ist, indem sich dort durchaus nichts *vererben* läßt, wo kein *Werden* statt findet.*)«
Noten nederst på siden lyder: »Die hier besprochene Negation der Zeiten betrifft nur die empirische, nicht aber die reine Zeit, die als solche einerseits von keiner Creatur in ihrer Entfaltung zum Daseyn geläugnet werden kann; und andererseits die empirische nicht nothwendig in sich schließt.« - **Gynther**: Anton Günther (1783-1863), tjekkisk, østrigsk, katolsk sekularpræst (dvs. hørte ikke til nogen klosterorden), filosof, nyskolastiker; ønskede at nyformulere og nybegrunde den katolske kirkes lære på baggrund af tidens filosofiske strømninger. SK ejede adskillige af hans værker (jf. ktl. 520-524, 869-870 og 1672).

I trykt udgave: Bind 27 side 113 linje 20